

T.C.
BAŐBAKANLIK
DEVLET PLANLAMA TEŐKILATI
MÜSTEŐARLIĐI

DOĞU ANADOLU PROJESİ ANA PLANI

YÖNETİCİ ÖZETİ

RAPORU HAZIRLAYAN

ORTAK GİRİŞİM
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
YÜZÜNCÜYIL ÜNİVERSİTESİ

2000

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
1. GİRİŞ	001
2. MEVCUT DURUM VE POTANSİYELLER	001
2.1. MEVCUT DURUM	001
2.2. BÖLGE’NİN GERİ KALIŞ NEDENLERİ	005
2.3. SEKTÖREL VERİMLİLİK FARKLILIKLARI	005
2.3.1. İklim ve Yükseltinin Etkileri	006
2.3.2. İşletmelerde Arazi Varlığı ve Etkileri	010
2.3.3. Tarıma İlişkin Diğer Sorunlar	010
2.3.4. Bölge’de Hayvancılık	011
2.4. SANAYİNİN MEKANSAL DAĞILIMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER VE BÖLGE	013
2.4.1. Hammaddeye Dönük Endüstriler ve Bölge	014
2.4.2. Pazara Dönük Endüstriler ve Bölge	014
2.4.3. Bağımsız Endüstriler ve Bölge	015
2.4.4. İleri ve Geri Bağlantılar ve Bölge	016
2.4.5. Dışsal Ekonomiler ve Bölge	016
2.4.6. Piyasa Yapısının Konuma Etkileri ve Bölge	017
2.5. NÜFUS ARTIŞI VE ETKİLERİ	018
2.6. İLLERİN GÖRELİ ÜSTÜNLÜĞE SAHİP OLDUKLARI ALANLAR	019
2.7. MEKANSAL YAPI	020
2.8. MEVCUT DURUM, STRATEJİLER VE BÖLGE PLANI’NIN ÇERÇEVESİ	025
3. HEDEFLER VE STRATEJİLER	027
3.1. HEDEFLER	027
3.2. GENEL STRATEJİLER	028
3.3. SEKTÖREL STRATEJİLER	032
3.3.1. Eğitim ve Sağlık	032
3.3.2. Tarım	033
3.3.3. Sanayi	039
3.3.4. Madencilik	039

3.3.5. Ulaştırma ve Haberleşme	040
3.3.6. Enerji	042
3.3.7. Çevre	042
3.3.8. Turizm	043
3.3. MEKANSAL STRATEJİ	047
3.5. FİNANSMAN	054
3.6. KAMUNUN ROLÜ	057
4. SENARYOLAR, PLAN VE UYGULAMA	058
4.1. VIII. BEŞ YILLIK KALKINMA PLANI VE DAP ANA PLANI	059
4.2. SENARYOLAR VE GEREKLİ YATIRIM BÜYÜKLÜKLERİ	060
4.3. ÖNGÖRÜLEN YATIRIMLAR, YATIRIM KAPASİTESİ VE FİNANSMANI	068
4.4. DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DE YENİ GELİŞMELER VE DAP	070
4.5. DAP BÖLGESİ İLE DİĞER BÖLGELER ARASINDA OLABİLECEK ETKİLEŞİMLER	071
4.6. KÜRESELLEŞME VE BÖLGE'YE MUHTEMEL ETKİLERİ	072

TABLolar

	Sayfa
Tablo 1: DAP Bölgesi'ne İlişkin Bazı Temel Göstergeler	004
Tablo 2: Sektörlerin Gayrisafi Yurt İçi Hasıladaki Payları (Yüzde)	004
Tablo 3: Tarımsal İşletmelerdeki Arazinin Kullanım Şekli ve İşletme Başına Ortalama İşlenen Alan (1991)	009
Tablo 4: Çayır-Mer'a Alanı, Büyükbaş Hayvan Birimi (BBHB) Cinsinden Hayvan Varlığı ve Kırsal Nüfus İndeksleri	012
Tablo 5: Hayvancılığa İlişkin Bazı Göstergeler	013
Tablo 6: Gayrisafi Yurt İçi Hasılanın Ortalama Yıllık Büyüme Hızları (Yüzde)	060
Tablo 7: DAP Bölgesi'nde Gelir ve Nüfus	061
Tablo 8: Alt Bölgeler, Senaryolar ve Yıllar İtibarıyla Sektörel İstihdam	063
Tablo 9: DAP Bölgesi'nde Toplam Yatırımlar	065
Tablo 10: Alt Bölgeler, Dönemler ve Senaryolar İtibarıyla Toplam Yatırımlar	065
Tablo 11: Dönemler ve Senaryolar İtibarıyla Kamu Sektörü Yatırımları	066
Tablo 12: Dönemler ve Senaryolar İtibarıyla Özel Sektör Yatırımları	067
Tablo 13: DAP Bölgesi'nde Yatırımların Gayrisafi Bölgesel Hasılaya Oranı (Yüzde)	069

ŞEKİLLER

	Sayfa
Şekil 1: DAP Kapsamındaki İller	003
Şekil 2: Tarım Alanları	007
Şekil 3: Topoğrafya ve Yerleşmeler	023
Şekil 4: Gelişmeyi Yönlendiren Dinamik İşlevler	029
Şekil 5: Sulama Projeleri	035
Şekil 6: Doğu Anadolu Projesi	041
Şekil 7: Doğal ve Kültürel Deđerler	045
Şekil 8: Turizm ve Kültür	049
Şekil 9: Kentsel Gelişme	050
Şekil 10: Gelişme Sırası	051
Şekil 11: Kırsal Yerleşmeler	055

1. GİRİŞ

Doğu Anadolu Projesi (DAP) Bölgesi ülkemizin doğusunda 16 ili kapsamaktadır. Bu iller; Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Hakkari, Kars, Malatya, Muş, Tunceli, Van, Ardahan, Bayburt ve Iğdır illeridir (**Şekil 1**).

Bölge'nin yüzölçümü 158.972 km², 1997 Genel Nüfus Tespiti'ne göre nüfusu 5.868.535'dir. Yüzölçümü ülke yüzölçümünün yüzde 20,4'üne, nüfusu ise yüzde 9,3'üne tekabül etmektedir. Nüfus yoğunluğu ilden ile büyük farklılıklar arz etmesine karşın, ülke ortalama nüfus yoğunluğunun yaklaşık yarısı kadardır.

Bölge engebeli bir topoğrafyaya sahiptir. Topoğrafya, iklim ve büyük ölçüde topoğrafya tarafından tayin edilmiş ulaşım ağı ile bunun belirlediği yerleşmeler arası fonksiyonel ilişkiler, Bölge'yi üç farklı alt bölgeye ayırmıştır. Bunlar; Ağrı, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Kars, Muş, Ardahan, Bayburt ile Iğdır illerini içeren Erzurum; Bingöl, Elazığ, Malatya ve Tunceli illerinden oluşan Malatya-Elazığ ile Bitlis, Hakkari ve Van illerini kapsayan Van Alt Bölgeleridir. Bu alt bölgeler ekonomik yapı ve gelişmişlik düzeyi bakımından birbirinden farklılıklar arz etmektedir. Sanayisi en gelişmiş ve kişi başına geliri en yüksek olan alt bölge Malatya-Elazığ Alt Bölgesi, görece en az gelişmiş olan alt bölge ise Van Alt Bölgesi'dir. Ancak her alt bölgede gelişmişlik düzeyi itibarıyla birbirinden oldukça farklı iller bulunmaktadır.

Doğu Anadolu Projesi, Ana Planı'nın bir "Yönetici Özeti" olarak hazırlanan bu çalışmada, Bölge'nin mevcut durumu ile avantaj ve dezavantajları incelendikten sonra, gelecek 20 yıl içinde ülkedeki ve ülkenin ekonomik ilişkiler içinde bulunduğu ülkelerdeki muhtemel gelişmeler çerçevesinde oluşturulan hedef ve stratejiler üzerinde durulacak ve sonra da gelişme senaryoları ve çeşitli açılardan Ana Plan özetlenecektir.

2. MEVCUT DURUM VE POTANSİYELLER

2.1. MEVCUT DURUM

Doğu Anadolu Bölgesi, bugün bütün sosyo-ekonomik göstergeler itibarıyla geri kalmış bir bölgedir. İller itibarıyla gelişmişlik düzeyi değişmekle birlikte, kişi başına düşen gelir Türkiye ortalamasına göre oldukça düşüktür (**Tablo 1**). 1990'ların ortalarında iller itibarıyla gelişmişlik sıralamasında son 16 ilin 12'si Doğu illeridir. Bölge'nin en gelişmiş illeri olan Elazığ, Malatya, Erzurum ve Erzincan bile, sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında 33'üncü, 37'inci, 47'inci ve 57'inci sırada yer almaktadır.

Bölge, uzun süredir, en azından son 30-40 yıldır, Türkiye'nin diğer bölgelerine göre daha geri durumdadır. 1945 yılında, yapılan bir sıralamaya göre en az gelişmiş 16 ilin son 6'sı, 1965 ve 1985'te ise, son 16 ilin 9'u Doğu Anadolu Bölgesi'ndedir. Sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında 1945'te 8'inci olan Elazığ 1990'ların ortalarında 33'üncülüğe, 23'üncü olan Van 67'inciliğe, 37'inci olan Kars 62'inciliğe düşmüştür. Ağrı, Bingöl, Bitlis, Gümüşhane, Hakkari, Muş ve Tunceli incelenen tüm yıllarda en düşük sıralarda yer almıştır.

1965 yılında, Bölge'nin cari fiyatlarla, ülke GSYİH'sı içindeki payı yüzde 6,6 iken, bu oran, 1987'de yüzde 4,3'e, 1997'de ise yüzde 4'e düşmüştür. Bölge'de reel üretim hacmi çok yavaş artmaktadır. 1987 yılı fiyatlarıyla 1997 yılında Bölge'nin toplam yurt içi hasılaya katkısı sadece yüzde 3,4'dür. Ülke 1987-1997 döneminde 1987 yılı fiyatlarıyla yılda yüzde

4,1'lık bir hızla büyürken, Bölge'nin yıllık büyüme hızı ancak yüzde 1,9 olabilmiştir (**Tablo 1**). Muş dışında hiçbir il bu dönemde ülke büyüme hızını yakalayamamıştır.

Bölge'nin ekonomisi tarım ağırlıklıdır. 1990 Genel Nüfus Sayımı verilerine göre tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payı illere göre yüzde 62,2 ile yüzde 85 arasında değiştiği halde, sanayide çalışanların payı ancak yüzde 1,8 ile yüzde 7,1 arasındadır. Türkiye genelinde bu oranlar aynı yıl sırasıyla, yüzde 53,7 ve yüzde 12,8'dir.

Sanayide yaratılan katma değer toplam ülke sanayi katma değeri içindeki payı, (cari fiyatlarla) 1987'de yüzde 2,9, 1997'de yüzde 2,4; imalat sanayiindeki katma değer toplam ülke imalat sanayii katma değerine oranı ise 1987'de yüzde 2, 1997'de yüzde 1,8'dir. İmalat sanayiinin Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) içindeki payı, (cari fiyatlarla) ülke genelinde, 1987'de yüzde 21,8, 1997'de yüzde 21,6 olduğu halde Bölge'de bu oranlar aynı yıllarda yüzde 9,8 ve yüzde 9,0'dur (**Tablo 2**).

Tunceli ili 1987-1997 döneminde negatif büyüme hızı göstermiş; Erzincan ve Erzurum'un büyüme hızları da yüzde 0,5'in altında kalmıştır. Muş'tan sonra en iyi performansı ise Malatya sergilemiştir. Malatya'nın söz konusu dönemdeki büyüme hızı yılda yüzde 3,1'dir. Bu bile ulusal ekonomideki büyüme hızının yüzde 25 altındadır.

Bölge ekonomisinin yavaş büyümesi, kişi başına gelire yansımaktadır. Doğal artış hızı çoğu ilde yüzde 3'ün üzerinde olmasına karşın, ekonomik olanakların kısıtlılığı, kısmen de terörün neden olduğu yoğun göç dolayısıyla nüfus 1990-1997 döneminde yılda sadece yüzde 0,6'lık bir hızla artmışsa da, Bölge kişi başına düşen gelirden ülke ortalamasına göre gerilemiştir (**Tablo 1**). 1987 yılı sabit fiyatlarıyla ülke ortalamasının yüzde 19,4'ü olan Ağrı İl'inin kişi başına düşen geliri, 1997 yılında ülke ortalamasının yüzde 18'ine; Elazığ İl'inin kişi başına düşen geliri, yüzde 80,5'den, yüzde 69,4'e, Malatya İl'inin kişi başına düşen geliri, yüzde 69,2'den yüzde 62,1'e ve Van İl'inin kişi başına düşen geliri ise yüzde 33,9'dan yüzde 27,4'e gerilemiştir. Bölge genelinde, kişi başına düşen gelir, ülke ortalamasının, sabit fiyatlarla, 1987'de yüzde 41,9'undan, 1997'de yüzde 36,7'sine düşmüştür.

Şekil 1: DAP Kapsamındaki İller

Tablo 1: DAP Bölgesi'ne İlişkin Bazı Temel Göstergeler

İL	GSYİH Yıllık Ortalama Büyüme Hızı, 1987-1997 (%)	Türkiye Ortalamasının Yüzdesi Olarak Kişi Başına Düşen Gelir (%)			Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızı (1990-1997) (%)
		1987 Yılı Fiyatlarıyla		1997 Cari Fiyatlarıyla	
		1987	1997	1997	
Ağrı	2,4	19,4	18,0	24,7	0,9
Bingöl	2,9	22,6	25,3	35,5	-0,8
Bitlis	2,9	26,0	25,3	33,9	0,0
Elazığ	1,4	80,5	69,3	77,4	0,7
Erzincan	0,3	55,0	48,4	67,7	-0,9
Erzurum	0,4	41,7	33,8	44,0	0,4
Gümüşhane*	---	35,2	39,0	44,3	-1,3
Hakkari	0,4	26,1	16,7	34,5	3,4
Kars*	---	26,2	29,2	34,6	-1,1
Malatya	3,1	69,2	62,1	62,9	2,1
Muş	4,4	19,8	20,4	25,3	1,6
Tunceli	-1,8	35,5	39,5	67,1	-6,2
Van	3,0	33,9	27,4	34,7	2,5
Ardahan*	---	---	26,8	34,7	-3,9
Bayburt*	---	---	30,7	36,2	-1,1
Iğdır*	---	---	29,6	38,2	0,3
DAP Bölgesi	1,9	41,9	36,7	44,7	0,6
Türkiye	4,1	100,0	100,0	100,0	1,5

Not:*Sınır değişiklikleri ya da il olmaları nedeniyle bu illere ilişkin büyüme hızları ve gelirler hesaplanamamıştır.

Tablo 2: Sektörlerin Gayrisafi Yurt İçi Hasıladaki Payları (Yüzde)

Sektör	Yıl	DAP Bölgesi	Türkiye
I. TARIM	1987 (S)*	28,3	17,8
	1997 (S)	25,4	13,3
	1997 (C)**	23,8	14,5
II. SANAYİ	1987 (S)	16,8	25,8
	1997 (S)	19,7	29,2
	1997 (C)	14,5	25,3
II.1. İmalat Sanayi	1987 (S)	9,8	21,8
	1997 (S)	12,0	24,7
	1997 (C)	9,0	21,6
III. TİCARET	1987 (S)	13,5	19,9
	1997 (S)	16,9	22,2
	1997 (C)	12,0	20,8
IV. ULAŞTIRMA VE HABERLEŞME	1987 (S)	10,6	11,6
	1997 (S)	11,8	12,9
	1997 (C)	11,5	13,9
V. KAMU HİZMETLERİ	1987 (S)	12,8	5,1
	1997 (S)	11,8	4,0
	1997 (C)	26,8	8,9

Not:

*S: 1987 Yılı Fiyatlarıyla.

**C: Cari Fiyatlarla.

Reel büyüme hızının düşük olmasına rağmen, fiyat hareketlerinin son yıllarda Bölge lehine gelişmesi ve kısmen de bazı illerde toplam GSYİH içinde çok yüksek bir paya sahip olan kamu hizmetlerinin etkisiyle (**Tablo 2**); cari fiyatlarla kişi başına düşen gelirin ülke ortalamasına oranı, 1997’de kamu hizmetlerinin görece düşük paya sahip olduğu bir kaç il dışında, sabit fiyatlarla bulunan oranın üstündedir (**Tablo 1**). Örneğin, Erzincan İli'nin sabit fiyatlarla kişi başına düşen geliri 1997’de Türkiye ortalamasının yüzde 48,4’ü iken, cari fiyatlarla bu oran yüzde 67,7’dir. Tunceli’de bu oranlar, sabit fiyatlarla yüzde 39,1, cari fiyatlarla yüzde 67,1’dir. Bölge genelinde ise kişi başına düşen gelir, cari fiyatlarla ülke ortalamasının yüzde 44,7’si olup, bu oran sabit fiyatlara göre olan orandan 8 puan daha yüksektir.

2.2. BÖLGE’NİN GERİ KALIŞ NEDENLERİ

DAP Bölgesi’nin görece geri kalmışlığı üç temel nedenden kaynaklanmaktadır. Bunlar:

- 1) Tarım ve diğer sektörler arasında iş gücü verimliliği farklılıklarından,
- 2) Yeterli ölçüde sanayiye, özellikle imalat sanayiine sahip olmamasından,
- 3) Sanayide ve diğer sektörlerde, alt sektörler ve bölgeler arası verimlilik farklılıklarındandır.

2.3. SEKTÖREL VERİMLİLİK FARKLILIKLARI

Türkiye genelinde ve Bölge’de tarım dışı sektörlerde iş gücü verimliliği ile tarımda iş gücü verimliliği arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Bu Türkiye’ye özgü bir özellik de değildir ve evrensel bir olgudur. Amerika Birleşik Devletleri ile Japonya’da 2-3 arasında olan sanayideki iş gücü verimliliğinin tarımdaki iş gücü verimliliğine oranı 1950-1995 arasında, yıllara göre, Türkiye’de 3,3 ile 5,9 arasında değişmiştir. Tarım dışı sektörlerdeki iş gücü verimliliğinin tarımdaki iş gücü verimliliğine oranı ise daha yüksektir.

Bölge’nin Erzurum Alt Bölgesi’nde, 1975-1985 arası sanayideki iş gücü verimliliğinin tarımdaki iş gücü verimliliğine oranı 2 ile 4,7 arasında değişmiştir. Bu oranların ülke geneline göre düşük olması, bu Alt Bölge’nin sanayilerindeki iş gücü verimliliğinin de ülke ortalamalarına göre düşük olmasından kaynaklanmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi, tarım ağırlıklı bir bölgedir (**Tablo 2**). Birkaç istisna dışında tüm illerde tarım, ekonomide en büyük ağırlığa sahiptir. Örneğin, tarımın (hayvancılık, ormancılık ve su ürünleri dahil) gayrisafi hasıla içindeki payı, sabit fiyatlarla; 1987’de Ağrı’da yüzde 42,5, Bingöl’de yüzde 48,2, Erzincan’da yüzde 35,9, Hakkari’de yüzde 46,4 ve Tunceli’de yüzde 54,8’dir. Buna karşın, aynı yıl tarımın gayrisafi hasıladaki payı yüzde 22 olan Malatya; Bölge içindeki kişi başına düşen gelir açısından, büyük miktarda enerji ürettiği için gayrisafi hasılası yüksek olan, fakat enerji üretiminde yaratılan geliri il nüfusuna yansımaya Elazığ’dan sonra en iyi durumdadır (**Tablo 1**).

Böylesine tarım ağırlıklı bir ekonomide, reel ekonomik faaliyet hacminin artırılması ve kişi başına düşen gelirin yükseltilmesi, öncelikle ekonomik yapının değiştirilmesine ve tarımda verimliliğin artırılmasına bağlı bulunmaktadır. Ancak, bu husus aşağıdaki nedenlerle kolay olmayacaktır.

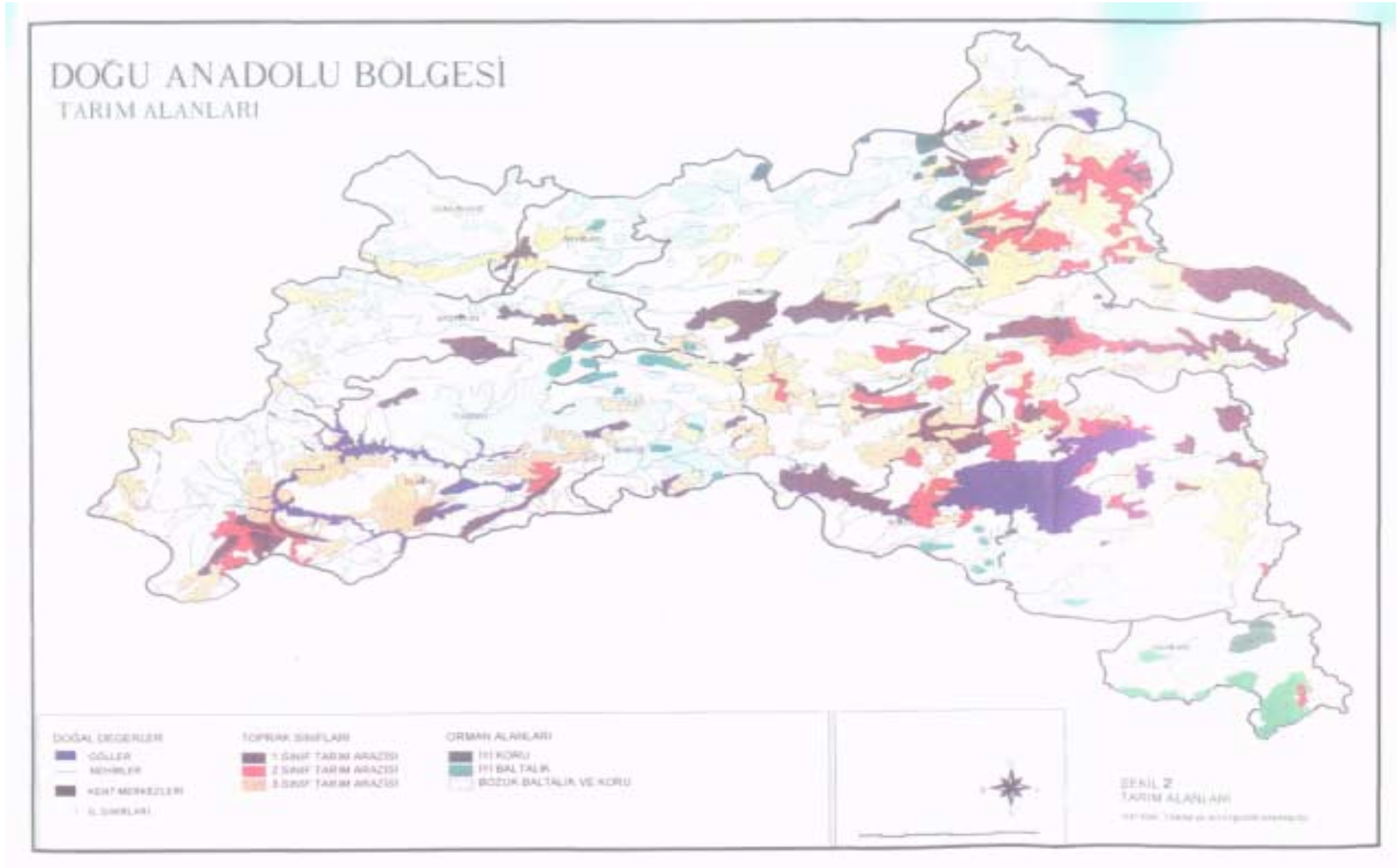
2.3.1. İklim ve Yükseltinin Etkileri

Her şeyden önce Malatya, Elazığ ve Iğdır ile dar ve derin vadiler dışında Bölge'de iklim, uzun ve sert kışları ve kurak yazlarıyla karasal bir iklimdir. Örneğin, Ağrı'da yılda donlu gün sayısı 152, Erzurum'da 150,9, Hakkari'de 113, Kars'ta 170, Muş'ta 117, Van'da 125,9 gündür. Daha ılıman bir iklime sahip olan Elazığ'da yılda 78,6, Malatya'da 72,2 gün donludur. Başka hiçbir bölgede, Orta Anadolu'daki Kayseri ve Sivas'la diğer bölgelerde birkaç il hariç, donlu gün sayısı 100'ün üzerinde değildir. Donlu gün sayısının çok yüksek olması, tarımsal faaliyetleri, özellikle ekili-dikili tarımı, çeşit ve süre açısından kısıtlamaktadır. Yıllık ortalama yağış miktarları da az olup, yıl içinde dengeli dağılmadığı gibi, yıldan yıla da büyük farklılıklar gösterebilmektedir. Bu da belli yerler dışında verimi sınırlamaktadır. Ayrıca, yağış rejiminin yıldan yıla farklı oluşu çiftçinin karşı karşıya bulunduğu riski artırmakta, bu iklim koşullarına uygunluğu çiftçiyi ikna edebilecek düzeyde denemelerden geçmemiş yeni tohumların ve yeni tarım pratiklerinin Bölge'ye girme hızını sınırlamaktadır.

İklimle yakından ilgili ve tarımsal faaliyetleri kısıtlayan diğer bir durum; Bölge'nin topoğrafik yapısıdır. Her biri bir ovanın kenarında ya da içinde yer alan kentlerden Erzurum 1.950, Erzincan 1.205, Kars 1.750, Ardahan 1.800, Muş 1.520, Ağrı 1.640, Van 1.727, Hakkari 1.748, Tunceli 1.050, Bingöl 1.125 ve Bitlis 1.500 metre yüksekliktedir. Sadece birkaç il merkezi 1.000 metre ya da bunun altında bir yükseklikte yer almaktadır. Malatya 900, Elazığ 1.020 ve Iğdır 860 metre yüksekliktedir. Bölge'deki ortalama yükseklik ise 1.649 metredir.

Şekil 2'de, Bölge'deki tarım alanları verilmektedir. Bölge'de I.-IV. sınıf toprakları toplam arazi içindeki payları itibarıyla Akdeniz ve Ege Bölgelerine yakın olduğu halde, bu arazilerin bir kısmı yüksekliğin getirdiği kısıtlar nedeniyle ekilip dikilememekte ve daimi çayır olarak kullanılmaktadır. Genelde Erzincan'dan Muş'a doğru çekilen bir hattın doğusunda kalan yüksek yaylalarda ekili dikili tarım, bazı mikro iklim özelliklerine sahip sınırlı alanlarda yapılabilmektedir. Örneğin; tarımsal işletmelerin tasarrufunda olan arazilerin, 1991 Genel Tarım Sayımı'na göre, Ağrı'da yüzde 27,9'u, Bingöl'de yüzde 28,6'sı, Erzurum'da yüzde 22,3'ü, Kars'ta yüzde 21,7'si ve Muş'ta yüzde 22,4'ü daimi çayır olarak kullanılmaktadır.

İklimsel ve topoğrafik olumsuz etmenler, kısmen de pazar olanaklarının darlığı nedeniyle, yine daha ılıman iklime ve daha olumlu topoğrafik özelliklere sahip mahdut yerler dışında, Bölge'de birim alana yüksek katma değerli ve yüksek emek gerektiren, dolayısıyla yüksek istihdam sağlayan, meyve sebze gibi ürünler yaygın olarak yetiştirilmemektedir. Bölge genelinde sebzeye ayrılan alan, 1991 Genel Tarım Sayımı'na göre, işlenen alanın yüzde 1,4'ü, meyve ve diğer uzun ömürlü bitkilere ayrılan alan ise işlenen alanın yüzde 4,3'üdür. Bu oranlar Türkiye genelinde sırasıyla yüzde 2,4 ve yüzde 9'dur. Sadece, Elazığ, Malatya, Hakkari ve Gümüşhane'de sebze ve meyveye ayrılan alan oranı Türkiye oranlarının üzerindedir. Malatya'da meyveye ayrılan alan işlenen alanın beşte biri düzeyinde olup, Türkiye genelindeki oranın iki mislinin üzerindedir. Buna paralel olarak Malatya, Bölge'de en yüksek kişi başına gelire sahip ildir.

Tablo 3: Tarımsal İşletmelerdeki Arazinin Kullanım Şekli ve İşletme Başına Ortalama İşlenen Alan (1991)

İLLER	İşlenen Alan / Toplam Alan (%)	Ekili Dikili Alan / İşlenen Alan (%)	Nadas / İşlenen Alan (%)	Sebze Ve Çiçek Alanı / İşlenen Alan (%)	Meyve Ve Diğer Uzun Ömürlü Bitkiler Alanı / İşlenen Alan (%)	Tarım Elverişli Kullanılmayan Alan / Toplam Alan (%)	Daimi Çayır Ve Otlak/ Toplam Alan (%)	İşletme Başına Ortalama İşlenen Alan (Dekar)
AĞRI	69,5	60,5	38,8	0,3	0,4	2,4	27,9	69,4
BİNGÖL	57,1	81,2	14,6	2,6	1,8	14,1	28,6	13,4
BİTLİS	93,4	79,1	19,3	1,3	0,4	0,0	6,6	13,5
ELAZIĞ	82,8	59,2	27,2	4,1	9,6	16,6	0,4	60,2
ERZİNCAN	76,7	61,6	32,0	1,9	4,5	18,4	4,7	44,6
ERZURUM	72,2	67,7	30,7	0,8	0,9	4,8	22,3	45,0
GÜMÜŞHANE	87,1	61,4	32,4	1,7	4,6	7,5	4,7	30,0
HAKKARİ	74,1	59,2	7,3	15,6	17,8	0,3	19,8	31,8
KARS	77,5	79,3	18,7	0,6	1,4	0,6	21,7	44,2
MALATYA	90,3	57,5	20,6	1,6	20,3	6,2	2,0	48,0
MUŞ	76,5	78,1	21,0	0,4	0,5	0,2	22,4	71,9
TUNCELİ	81,8	61,5	32,2	1,7	4,6	14,9	3,0	43,7
VAN	78,5	61,1	36,3	0,7	1,9	4,5	12,7	69,8
DOĞU ANADOLU	78,8	67,4	26,9	1,4	4,3	5,4	14,8	52,8
TÜRKİYE	91,5	73,6	14,9	2,4	9,0	2,6	3,9	54,7

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü. 1991 Genel Tarım Sayımı: Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları. (Ankara: DİE, 1994).

İklimsel özellikler, işlenen alanın önemli bir bölümünün nadasa bırakılmasına neden olmaktadır (**Tablo 3**). Bunda kuşkusuz yine kısmen iklimsel özelliklerden, kısmen de yeni toprak işleme teknolojilerinin düşük gelir düzeyindeki çiftçi aileleri için arz ettiği belirsizlikten kaynaklanan yüksek riskin de payı vardır. Bölge genelinde nadasa bırakılan işlenen alan yüzdesi yine 1991 Yılı Genel Tarım Sayımı'na göre, Türkiye genelindeki oranın yaklaşık iki katıdır. Nadas oranı Ağrı'da yüzde 38,8, Van'da yüzde 36,3 gibi çok yüksek düzeylere çıkabilmektedir.

2.3.2. İşletmelerde Arazi Varlığı ve Etkileri

Bölge'de çiftçilerin karşılaştıkları risk, yalnız iklimsel özelliklerden değil, işlenen alan olarak işletme başına düşen arazi varlığının kısıtlılığından da kaynaklanmaktadır. İşletme başına düşen işlenen arazi miktarı, Bölge genelinde, 1991 Genel Tarım Sayımı'na göre 52,7 dekadır (**Tablo 3**). Bu miktar, Muş'ta 71,9 dekara çıkmakta fakat Bingöl'de 13,4 dekara inmektedir. İşlenen arazi varlığının küçük olduğu illerde bunun başlıca nedeni, topoğrafik özellik ve yükselti nedeniyle kullanılamayan ya da daimi çayır olarak kullanılan arazi miktarının büyüklüğüdür. Bingöl'de işlenen alanın yaklaşık yarısı, Erzurum'da üçte biri, Kars'ta yaklaşık dörtte biri kadar alan daimi çayırlara terkedilmiştir. İşletme başına işlenen alanın küçüklüğü çiftçiyi, risk düzeyi düşük ya da risk düzeyi bilinen tarımsal pratiklere itmektedir. Kaynağı çok sınırlı çiftçi öncelikle yiyeceğini güvenceye almaktadır. Bölge'de temel gıda maddesi, ekmek ve buğdayın diğer türevleridir. Bu nedenle, Bölge'de buğday ekimi yaygındır ve ekilen arazinin büyük bir kısmı buğdaya ayrılmıştır. Dar kaynak koşulları, iklimsel ve topoğrafik özelliklerle birleşince yeniliklerin risk düzeyini yükseltmekte, ürün çeşidi dahil geleneksel tarım pratiklerinin değiştirilmesini güçleştirmektedir.

2.3.3. Tarıma İlişkin Diğer Sorunlar

Bölge'nin, toprak kaynakları, doğal yetenek ve özelliklerine göre kullanılmamaktadır. Bölge için gerekli arazi kullanım planlaması yapılmamıştır. Yanlış arazi kullanımı; üretimi düşürmekte, erozyona yol açmaktadır. Bölge'deki işlemeli tarıma uygun arazilerin yüzde 17'sinde, uygun olmayan arazilerin ise yüzde 45'inde su erozyonu sorunu bulunmakta, bu da, toprak kaybının yanı sıra baraj ve göletlerin sedimentle dolmasına neden olmaktadır. Bunun yanı sıra, Iğdır İli Aralık İlçesi'nde 13.542 ha. arazide rüzgar erozyonu problemi bulunmaktadır.

Tarım işletmeleri veraset nedeniyle küçülmüş ve çok parçalı hale gelmiştir. Son tarım sayımına (1991) göre Bölge'deki işletme sayısı 454.118'e ulaşmış olup, işletmelerin yüzde 11,9'u 1 ha.'dan az, yüzde 46,2'si 1-5 ha. arasında, yüzde 22'si 5-10 ha., yüzde 18,3'ü 10-50 ha. araziye sahiptir. İşletmelerde toplam 2.250.650 parsel bulunmaktadır. Bölge'de optimum işletme büyüklüğü olan 25-30 ha arasındaki işletme oranı yaklaşık yüzde 10 civarındadır. Bu sorunun kısmi bir çözümü arazi toplulaştırmasıdır. Bölge'de bugüne kadar yapılan arazi toplulaştırma çalışması yalnızca 3.636 ha.'dır. Toplulaştırma bekleyen arazi miktarı yaklaşık 1,9 milyon hektardır.

Mer'a alanlarında yeterli sayıda hayvan içme suyu göleti mevcut değildir. Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından 291 adet hayvan içme suyu göleti tesis edilmiştir. Bu göletlerle 306.483 büyükbaş, 967.367 küçükbaş hayvanın ihtiyacı ancak karşılanmaktadır.

İşlemeli tarım alanlarının yüzde 5,6'sında, işlemeli tarıma uygun olmayan arazilerin ise yüzde 30,2'sinde taşlılık sorunu mevcuttur.

Mikroklima iklim özelliklerine sahip ve entansif tarım yapılabilecek bölgeler (İğdır) ile sulanır bölgelerde yaklaşık 290.667 ha. arazide drenaj, 168.270 ha. arazide ise tuzluluk ve sodyum sorunu vardır. Bu arazilerin ancak 24.194 ha.'nda üretim yapılabilmektedir.

Bölge'de 1.218.921 ha. ekonomik olarak sulanabilir tarım arazisi mevcuttur. Halen bu alanların 625.410 ha.'lık bölümü sulanmakta olup, 593.511 ha. arazide de sulama imkanı vardır.

Su kaynakları yönetimindeki sorunlar nedeniyle, sulu tarım arazileri boş bırakılmakta; düşük sulama randımanı ve uygun olmayan bitki deseninden dolayı, su yetersizliği ve yüksek işletme masrafları ortaya çıkmaktadır.

Bitki sulama planlamasının (sulamanın ne zaman ve ne miktarda verileceği) ve uygun sulama yönteminin (su kalitesi, toprak özellikleri ve bitki cinsine göre) çiftçilerce yeterince bilinmemesi nedeniyle, bitkisel üretimde kalite ve verim düşmekte, ayrıca suyun optimum kullanılması da mümkün olmamaktadır.

Çiftçi eğitimi yetersiz olduğundan, sulama sanat yapılarından yeterince ve doğru yararlanılamamaktadır. Bu ise, büyük emek, zaman ve harcama ile oluşan sulama tesislerinin kısa sürede elden çıkmasına neden olmaktadır.

2.3.4. Bölge'de Hayvancılık

Daha önce sıralanan iklimsel ve topoğrafik özellikler hayvancılığı, birçok ilde en yaygın tarımsal faaliyet olarak ortaya çıkarmıştır. 1991'de, hayvancılığın toplam tarımsal gayrisafı hasıla içindeki payı; Ağrı'da yüzde 48,8, Tunceli'de yüzde 47,8, Erzincan'da yüzde 29,7, Erzurum'da yüzde 42,3, Kars'ta yüzde 54,1, Bingöl'de yüzde 79,5, Bitlis'te yüzde 48,5, Hakkari'de yüzde 85,9, Muş'ta yüzde 42,3, Siirt'te yüzde 30,3 ve Van'da yüzde 58,4'dür. Bölge'nin tarımsal ekonomisi birçok ilde büyük ölçüde hayvancılığa dayanmaktadır. Ne varki hayvancılık ekonomisi zamanla radikal bir şekilde değişmiştir. **Tablo 4** ve **Tablo 5** bu değişime ışık tutacak niteliktedir.

Tablolar, ilgili istatistiklerde verilerin 9 coğrafi bölge bazında verilmesi nedeniyle, Kuzeydoğu ve Güneydoğu Bölgeleri itibarıyla düzenlenmiştir. Kuzeydoğu Bölgesi'ne, Ağrı, Ardahan, Erzurum, İğdır ve Kars illeri yanında Artvin ili; Güneydoğu Bölgesi'ne Bingöl, Bitlis, Hakkari, Muş ve Van illeri yanında Batman, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illeri dahildir.

Her iki Bölge'de de çayır-mer'a alanı daralırken, 1980'e kadar nüfus artışına paralel olarak hayvan varlığı giderek artmıştır (**Tablo 4**). 1980'den sonra canlı hayvan ve hayvan ürünleri ithalatının kısmen serbest bırakılması sonucu iç ticaret hadlerinin hayvancılık aleyhine gelişmesiyle hayvan varlığı özellikle Kuzeydoğu Bölgesi'nde giderek azalmıştır. Hayvan varlığının azalmasında terör olaylarının da etkisi vardır. Fakat esas neden iç ticaret hadlerinin hayvancılık aleyhine gelişmesidir.

Bir yandan artan kırsal nüfusun baskısı, diğer yandan 1970'lerin sonuna kadar olumlu gelişen iç ticaret hadlerinin özendirilmesiyle hayvan varlığı artarken, büyükbaş hayvan birimi (BBHB) başına düşen çayır-mer'a alanı azalmıştır. Hayvancılığın en önemli tarımsal faaliyet dalı olduğu Kuzeydoğu Bölgesi'nde BBHB başına düşen çayır-mer'a alanı, 1950'de 5,2 ha.'dan 1980'de 1,9 ha.'a düşmüştür (**Tablo 5**). Bölge'deki (Kuzeydoğu Bölgesi'ndeki)

çayır-mer'alar 1950'de mevcut hayvan varlığının sindirilebilir besin maddesi (SBM) gereksiniminin yüzde 109,4'ünü karşılarken, bu oran 1980'de yüzde 37,1 düzeyine inmiştir. 1980'lerdeki olumsuz piyasa koşullarının etkisiyle hayvan varlığındaki azalma nedeniyle, 1990'larda çayır-mer'aların mevcut hayvanların SBM gereksinmesini karşılama oranı yükselmişse de alternatif besin maddesi ihtiyacı devam etmektedir. Bu ihtiyaç arazi varlıkları zaten küçük olan işletmelerin yem bitkileri ekimini gerektirmekte, ancak işletmeler için bunların fırsat maliyetlerinin yüksekliği nedeniyle yeterli yem bitkileri ekilmemekte, mevcut hayvanlar iyi verim alınacak düzeyde beslenememektedir.

Tablo 4: Çayır-Mer'a Alanı, Büyükbaş Hayvan Birimi (BBHB) Cinsinden Hayvan Varlığı ve Kırsal Nüfus İndeksleri

	1927	1950	1960	1970	1980	1991
1)KUZEYDOĞU BÖLGESİ¹						
a) Çayır-Mer'a Alanı İndeksi	105,0	100,0	96,8	89,2	83,7	90,6
b) Hayvan Varlığı İndeksi	26,9	100,0	150,3	153,9	223,2	88,0
c) Kırsal Nüfus İndeksi		100,0	118,6	132,8	139,2	123,2
GÜNEYDOĞU BÖLGESİ²						
a) Çayır-Mer'a Alanı İndeksi	109,1	100,0	93,7	85,0	71,2	54,5
b) Hayvan Varlığı İndeksi	28,4	100,0	149,0	208,4	284,6	181,5
c) Kırsal Nüfus İndeksi		100,0	133,4	165,4	194,4	232,8
TÜRKİYE						
a) Çayır-Mer'a Alanı İndeksi	125,0	100,0	84,2	78,9	73,4	70,7
b) Hayvan Varlığı İndeksi	36,7	100,0	126,2	126,5	147,5	106,9
c) Kırsal Nüfus İndeksi	65,9	100,0	119,1	135,2	145,7	146,2

NOT :

1) Kuzeydoğu Bölgesi: Ağrı, Ardahan, Artvin, Erzurum, Erzincan, Iğdır, Kars

2) Güneydoğu Bölgesi: Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak, Van

Mevcut hayvanların SBM ihtiyaçlarının mer'alardan karşılanabilecek olan oranının düşmesinde, kuşkusuz ortak mal olan mer'aların bilinçsiz ve aşırı otlatılması sonucu mer'a kalitesi ve veriminin zamanla düşmesinin büyük rolü vardır. 1998'de çıkarılan yeni Mer'a Kanunu'nun iyi uygulanması halinde, mer'aların verimleri yükseltip, bu mer'alardan optimum düzeyde beslenebilecek hayvan sayısı artırılabilir.

Mer'a ve hayvan miktarları ile mer'a kalitesinde son 40-50 yıldır devam eden gelişmeler ve iç ticaret hadlerinde 1980'lerden bu yana yer alan olumsuz hareketler, Bölge işletmeleri için hayvancılığı büyük ölçüde kârlı olmaktan çıkarmış ve Bölge'nin yavaş gelişmesinin ardındaki en önemli etmenlerden biri olmuştur.

Tablo 5: Hayvancılığa İlişkin Bazı Göstergeler

	1927	1950	1960	1970	1980	1991
1) KUZEYDOĞU BÖLGESİ ⁴						
a) Ç-M Alanı/BBHB ¹ (ha.)	20,3	5,2	3,3	3,0	1,9	3,7
b) İtibari Ç-M Alanı ² /BBHB(ha.)	22,7	5,6	3,4	3,0	1,9	3,6
c) TSB ³ /BBHBGB ⁶ (%) ⁶	445,5	109,4	67,4	59,2	37,1	70,4
2) GÜNEYDOĞU BÖLGESİ ⁵						
a) Ç-M Alanı/BBHB (ha.)	33,9	8,8	5,6	3,6	2,2	2,7
b) İtibari Ç-M Alanı/BBHB (ha.)	29,3	7,4	4,6	2,9	1,7	2,1
c) TSB/BBHBGB (%)	573,9	145,9	89,4	56,3	32,9	40,6
3) TÜRKİYE						
a) Ç-M Alanı/BBHB (ha.)	9,3	3,0	2,0	1,8	1,5	2,0
b) İtibari Ç-M Alanı/BBHB (ha.)	7,4	2,9	1,6	1,4	1,1	1,4
c) TSB/BBHBGB (%)	145,5	46,5	30,8	27,7	21,0	27,7

NOT:

1) BBHB : 500 kg. canlı ağırlık.

2) 1 hektar itibari çayır-mer'a: 1.000 kg kuru ot alınabilecek çayır-mer'a alanı.

3) Bir büyükbaş hayvan birimi için 1 yılda gerekli sindirilebilir besin maddesi miktarı: 2.550 kg.

4) Kuzeydoğu Bölgesi: Ağrı, Ardahan, Artvin, Erzincan, Erzurum, Iğdır, Kars illeri.

5) Güneydoğu Bölgesi: Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak, Van illeri.

6) BBHBGB: Bir büyükbaş hayvan birimi için gerekli sindirilebilir besin maddesi. TSB/BBHBGB yüzdesi, çayır-mer'a kaynaklı sindirilebilir besinin Bölge'deki mevcut hayvanların sindirilebilir besin maddesi gereksinmelerini karşılama oranı olup, fiili değil, mevcut koşullardaki potansiyel orandır.

2.4. SANAYİNİN MEKANSAL DAĞILIMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER VE BÖLGE

Tarımdaki iş gücü verimliliğinin, sanayideki iş gücü verimliliğinden düşük olması nedeniyle, ekonomisi tarım ağırlıklı bir bölgenin, kişi başına geliri düşük düzeylerde kalacaktır. Asıl farkı yaratan da imalat sanayiidir, çünkü imalat sanayiinin toplam sanayi içindeki payı, Türkiye genelinde yüzde 80 dolayındadır.

1997 yılı verilerine göre, Malatya, Elazığ ve Erzincan hariç, hiçbir ilde sanayinin GSYİH içindeki payı Türkiye ortalamasına ulaşmamıştır. Bu üç il dışında sanayinin payı, ülke ortalamasının (cari fiyatlarla) yirmidörtte biri ile (Hakkari), üçte biri (Erzurum) arasında değişmektedir. Aslında sanayileşen, ekonomide imalat sanayisi ağırlıklı olan tek bir il bulunmaktadır; o da Malatya'dır. Sanayinin GSYİH içindeki payı yüksek olan Erzincan'da, imalat sanayiinin GSYİH'daki payı 1997 yılında cari fiyatlarla yüzde 5,8; Elazığ'da ise yüzde 8,2'dir. Erzincan'da sanayi, ağırlıklı olarak madencilik ve taş ocakçılığından; Elazığ'da ise elektrik enerjisi üretiminden oluşmaktadır ki, bunun katma değeri büyük ölçüde il dışına transfer edildiğinden il ekonomisine fazla bir katkısı yoktur.

Sanayi kuruluş yeri konumunu belirleyen 5 temel etmen sayılabilir. Bunlar:

- 1) Hammaddeye yakınlık; ağırlıklı olarak ithal hammadde kullanan sanayilerde ithal kapılarına (limanlara) yakınlık,
- 2) Pazara yakınlık; ağırlıklı olarak ihraç edilen ürünlerde ihraç kapılarına (limanlara) yakınlık,
- 3) Ucuz iş gücüne yakınlık, (özellikle imalat süreci içinde ne ağırlık ya da hacim kazanan, ne de ağırlık ya da hacim kaybeden bağısız (footloose) sanayilerde)

- 4) İleri ya da geri bağlantılı endüstrilere yakınlık,
- 5) Dışsal ekonomilerin ve üretici hizmetlerinin var olup olmamasıdır (tamir, bakım hizmetlerinin, çeşitlilik arzeden ve yüksek hacimli bir emek piyasasının, finans, muhasebe ve hukuk hizmetlerinin bulunup bulunmaması).

Bu faktörler bağlamında, çeşitli endüstriler açısından Bölge'nin avantaj ve dezavantajları aşağıda verilmektedir.

2.4.1. Hammaddeye Dönük Endüstriler ve Bölge

Ürünün birim ağırlığı ya da hacmi, ürünün bir biriminin imali için kullanılan hammaddelerin ağırlığı ya da hacminden daha az olan ya da çabuk bozulan maddeleri işleyen endüstriler; hammaddeye dönük endüstrilerdir. Bunlar, genellikle madenleri işleyen ya da tarıma dayalı endüstrilerdir. Madenleri işleyen endüstriler, ulaşım maliyetlerine çok duyarlı olduklarından, hammaddenin çıkarıldığı yerde, ithal edildiği limanda, ya da birden çok hammadde kullanılıyorsa, ulaşım maliyetlerinin minimize edildiği noktada kurulur. Doğu Anadolu'da bu tip endüstrilere girdi teşkil edecek madenler, bakır, perlit, ponza taşı, kaolen ve krom hariç, mevcut teknoloji ile işletilebilir ekonomik ölçekte bulunmadığından, taş ve toprağa ve bakır cevherine dayalılar dışında hammaddeye dönük endüstriler kurulmamıştır ve ekonomik olarak işletilebilecek maden yatakları bulunmadığı ve bulunsa bile, nihai ürünü üreten işletmenin konumlandığı yerde, rekabet edebilecek ölçek ve maliyetle üretim yapılamadığı sürece kurulması olasılığı yoktur.

Bölge'de mevcut sanayilerin önemli bir kısmı; çabuk bozulan, ya da işleme sırasında hacim kaybeden, genellikle tarımsal ürünleri işleyen sanayilerden oluşmaktadır. Malatya'nın, ekonomisi sanayi ağırlıklı bir il haline gelmesinin temel nedeni; olumlu iklim ve yükselti koşulları nedeniyle bu tip sanayiye girdi teşkil edecek meyve ve sebze yetiştirilmesi ve konumu nedeniyle fazla ulaşım maliyeti yüklenmeden diğer komşu illerden de hammadde sağlayabilmesidir.

Hammaddeye dönük sanayilerden biri süt işleme sanayiidir. Bölge'de süt işleyen pek çok tesis kurulmuştur. İlk bakışta hayvancılık yapılan bir bölgede bunun akılcı olduğu söylenebilir. Fakat, bu tesisler çok düşük kapasiteyle çalıştırılabilmekte, dolayısıyla rantabl olarak işletilememektedir. Bunun temel nedeni, süt üreticilerinin mekanda dağınık bulunmaları dolayısıyla, etkin ve düşük maliyetli bir soğuk zincir kurulamamış olmasıdır. Yerleşmelerin dağınıklığı yanında, iklim koşulları nedeniyle kırsal yolların sık sık kapanması, kapanmasa bile ulaşımın, maliyetleri artıran koşullarda yapılması, etkin bir soğuk zincirin kurulamamasının diğer önemli nedenleri arasındadır.

2.4.2. Pazara Dönük Endüstriler ve Bölge

İmalat sırasında ağırlık ve/veya hacim kazanan ürün üreten endüstriler pazara dönük endüstriler olup, bunlar için pazara yakınlık önemlidir. Ölçek ekonomilerinin olup olmamasına göre bu tip endüstriler; yerel, bölgesel ve nadir hallerde ürünün tüketiciye ulaştırılmasındaki ulaşım maliyetlerinin ölçek ekonomilerinden küçük olması halinde, ulusal pazara dönük olarak kurulabilir. Yerel pazara dönük endüstriler Bölge'de kurulmuştur, fakat alım gücü olarak yerel pazarların küçüklüğü nedeniyle bu endüstrilerdeki toplam üretim, istihdam ve katma değer hacmi küçüktür ve kişi başına gelir önemli ölçüde yükselmedikçe küçük kalmaya devam edecektir.

Öte yandan Bölge’de, bir bölgesel pazar yoktur, çünkü topoğrafik koşullar Bölge’yi üç alt bölgeye ayırmıştır. Bunlar; Erzurum Alt Bölgesi, Malatya-Elazığ Alt Bölgesi ve Van Alt Bölgesi’dir. Topoğrafik koşullardan kaynaklanan ulaşım maliyetlerinin yüksekliği, bu alt bölgeleri birbirinden ayırmakta ve bir bölgesel pazarın oluşmasını güçleştirmektedir. Bu alt bölgeler arasındaki ulaşım kanallarının iyileştirilerek ulaşım maliyetlerinin düşürülmesi, pazara dönük bazı mallarda bölgesel bir pazarın oluşmasını sağlayabilir. Fakat, bu zaman alacaktır.

Alım gücünün düşüklüğü, nüfusun azlığı ve birkaç büyük kent dışında nüfusun, dolayısıyla alım gücünün, mekanda dağınıklığı nedeniyle; hacmi küçük, kurulmuş ve kurulabilecek alt bölgesel pazarlara yönelik sanayilerin istihdam ve katma değer yaratma potansiyelleri düşüktür.

İkinci tip pazara dönük endüstriler, imalat sırasında ne fazla ağırlık ve/veya hacim kazanan, ne de kaybeden, dolayısıyla ulaşım maliyetlerine duyarlılığı az, fakat piyasadaki tercihleri yakından izleme ihtiyacında olan endüstrilerdir. Bunun tipik örneği konfeksiyon sanayiinin moda yöneltik alt sektörüdür. Bu tip endüstriler pazarın siklet merkezinde kurulur. Bölge’nin bu sanayi dallarında pek fazla şans görülmemektedir.

2.4.3. Bağırsız Endüstriler ve Bölge

Nihai ürünün tüketiciye maliyeti içinde, ulaşım maliyetlerinin küçük, işçilik maliyetlerinin yüksek bir oranda olduğu endüstriler bağırsız (footloose) endüstriler olup, bunlar ucuz iş gücünün bulunduğu yerlerde konumlanır. Bu tip endüstrilerde üretim yöntemi standartlaşmış ya da basit olup, genellikle becerili iş gücüne fazla ihtiyaç yoktur. Bağırsız endüstrilerin tipik örnekleri, elektronik sanayiinin montaj aşaması, iç giyim ve konfeksiyondur. Bir bölgede, elektronik montaj sanayii gibi dünya pazarlarına yönelik endüstrilerin kurulabilmesi, hızlı ve güvenilir ulaşım olanakları olmasına bağlıdır. Ulaşımın hızlı ve güvenilir olmadığı yerlerde ucuz iş gücü olsa da, bu tip sanayilerin kurulması olanaksızdır.

Bölge’den Bölge dışına ulaşım; güç, ağır ve özellikle uzun süren kış aylarında güvenilir değildir. Ulaşım olanakları iyileştirilse bile, alım gücü düşük ve toplam pazar hacmi küçük Kafkas ve İç Asya ülkeleri dışında, uluslararası pazarların siklet merkezlerine düşük ulaşım maliyetiyle erişimde ülkenin batı kesimindeki bölgelere göre Bölge’nin mevcut dezavantajı devam edecektir; çünkü batıdaki bölgeler bu siklet merkezlerine daha yakındır. Ayrıca, son 30-40 yıldır ülkenin batısına göç buralarda da büyük, niteliksiz iş gücü havuzları oluşturmuş ve Doğu Anadolu’nun ucuz iş gücü avantajını büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Bu nedenlerle, Bölge’de hızlı, güvenilir ulaşım olanaklarıyla ucuz iş gücüne dönük bağırsız endüstriler bugüne değin kurulmamıştır; görünür gelecekte de kurulma olasılığı düşüktür.

İç giyim ve konfeksiyon sanayii gibi bağırsız endüstrilerde de Bölge’nin bugün için şans fazla yüksek değildir. Bunun birinci nedeni, yine, ülkenin batısında da yüksek işsizlik olması, göçün buralarda ucuz iş gücü havuzu oluşturmuş bulunması ve ulaşım kanalları ne kadar iyileştirilirse iyileştirilsin, uluslararası pazarlara yakınlık itibarıyla, Bölge’nin diğer bölgelere görece devam eden dezavantajıdır. Yine de Bölge’nin bu tip endüstrilerdeki şans, hızlı ve güvenilir ulaşım olanaklarına yönelik birinci tip bağırsız endüstrilerde olduğundan çok daha yüksektir.

2.4.4. İleri ve Geri Bağlantılar ve Bölge

Bir endüstrinin çıktısı başka bir endüstri tarafından girdi olarak kullanılıyorsa, iki endüstri arasındaki ilişki birincisi için bir ileri bağlantı, ikincisi için bir geri bağlantı ilişkisidir. İki endüstri arasında ileri ve geri bağlantıların olması, fonksiyonel bir ilişki olup, ikisinin de aynı mekanda konumlanması için yeterli bir neden teşkil etmez. Sorun, bir toplam maliyet minimizasyonu sorunudur ve bir işletmenin diğer bir işletmeyle arasında ileri bağlantı olması, ikinci işletmenin de birincisiyle aynı yerde konumlanması için yeterli bir neden değildir. Bu durum, bir yerde kurulan ve geri bağlantıları yüksek bir ürün üreten bir işletme ile, kendisine girdi veren işletmelerin aynı yerde konumlanıp konumlanmaması konusunda da geçerlidir. Diğer taraftan, artan rekabet nedeniyle işletmelerin asgari stokla çalışma zorunluluğu, geri bağlantılı endüstrilerin geri bağlantı içinde oldukları sanayilerin de kendilerine yakın yerde konumlanmaları sonucunu doğurmuştur.

Bölge'deki sanayilere ileri ve geri bağlantılar açısından bakılacak olursa, bunların büyük bir kısmının tarım, madencilik ve taş ocakçılığı ve toprakla geri bağlantıları olan sanayiler, kısaca hammaddeye dönük sanayiler, olduğu görülür. Örneğin, Bölge'nin sanayi bakımından en gelişmiş ili olan Malatya'da 1994 yılında toplam istihdamın yüzde 13,4'ü gıda, içki ve tütün sanayiinde, yüzde 13,2'si tekstilde ve yüzde 20,7'si taş ve toprağa dayalı sanayidedir. Bunların dışındaki en önemli sanayi, toplam istihdamda yüzde 17,4 payı olan metal eşya ve makine sanayiidir ki, bu da büyük ölçüde yerel ve bölgesel pazara dönük olup, geri bağlantı içinde olduğu metal ana sanayii yüzde 98 oranında başka bölgelerdedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde, hammaddeye yönelik geri bağlantılı endüstrilerin kurulma ve işletilme şansı yüksektir. Bölge'deki ana hammaddeler de tarımsal maddeler, bazı madenler, taş ve topraktır. İleri bağlantılı endüstrilerin kurulması halinde bunların ileri bağlantı içinde oldukları sanayileri aynı yerde uyarmaları, Bölge'nin konumu nedeniyle, ulusal ve uluslar arası pazarlara erişim güçlüğü açısından fazla olası değildir.

2.4.5 Dışsal Ekonomiler ve Bölge

Bugün özellikle küçük ve orta ölçekli sanayiler açısından dışsal ekonomilerin varlığı ya da yokluğu, önemli konum faktörü haline gelmiş bulunmaktadır. Bu tür ekonomiler işletmelerin birbirine piyasa ilişkileri dışında sağladıkları yararlardır. Dışsal ekonomiler, sanayi işletmelerinin ve nüfusun mekanda yığılmalarından kaynaklanır. Mekanda yığılma olmadan dışsal ekonomilerin oluşması olanaksızdır.

Çok sayıda işletmenin aynı mekanda konumlanması hüner ve beceri açısından çeşitlilik arz eden bir emek piyasası doğurur. Bu, işletmeler açısından çekici olduğu gibi, emek açısından da çekicidir.

Aynı mekanda yoğunlaşmanın oluşturduğu diğer önemli dışsal ekonomi; tamir, bakım, muhasebe ve danışmanlık gibi üretici hizmetleridir. Bir yerde üretici hizmetlerinin olması; özellikle bunları kendi bünyelerinde oluşturamayan küçük işletmeler açısından maliyet düşürücü ve rekabet gücünü artırıcı bir etmendir. Bu bakımdan, özellikle hammaddeye dönük olmayan sanayi işletmeleri açısından aynı mekânda başka işletmelerin, dolayısıyla üretici hizmetleri türü dışsal ekonomilerin olup olmaması hayati bir önem taşır.

Bazı sanayi dallarında önemli olan dışsal ekonomilerden birisi de işletme dışı öğrenme ekonomileridir. Bu tip öğrenme ekonomilerinin olabilmesi, aynı sanayi dalındaki işletmelerin

mekansal yığılmalarına bağlıdır. Aynı mekanda bulunma, özellikle araştırma geliştirme yapanların ve tasarımcıların birbiriyle yüz yüze karşılaşma olasılıklarını artıracak bilgi alışverişine yol açar. Daha az önemli olmakla birlikte, alt düzeyde çalışanlar için de bu durum geçerlidir. Ayrıca yakınlık, işletmeler arası emek hareketliliğini artırarak, yine işletmeler arası bilgi ve beceri transferi olasılığını yükseltir.

Aynı dalda üretim yapan firmaların aynı mekanda ya da birbirine yakın konumlanmalarının yol açtığı diğer bir dışsal ekonomi türü, ağ (network) ekonomileridir. Aynı yerde konumlanan firmalar, bir nihai ürünün değişik üretim aşamalarında ihtisaslaştıkları gibi, sanayi dalını koruyan ya da onlara rekabet gücü kazandıran örgütlenmelere, birbirinden farklı ve uzak mekanlarda konumlanmış olmaları halinde olabileceğinden daha kolay ve daha hızlı gidebilmektedir. İtalya’da tekstil ve konfeksiyon üreticilerinin konumu, ağ ekonomileri yaratan konum ve yığılmaya iyi bir örnektir.

Doğu Anadolu Bölgesi’nin ulusal ve uluslar arası pazarlara ve hammaddelerin ithal kapılarına ancak yüksek maliyetle erişebilmesine neden olan görece konumu ve topoğrafyası nedeniyle, şimdiye kadar sanayisi gelişmemiş olan Bölge’de; yüksek dışsal ekonomileri sağlayan sanayi odakları da gelişmemiştir. Sadece Malatya kentinde, bir ölçüde sanayi yığılması vardır ve burada ileride, işletmelere yüksek maliyet avantajı sağlayan dışsal ekonomilerin doğması yüksek bir olasılıktır. Doğu Anadolu’da, dışsal ekonomilerin yaygın olduğu sanayi yığılmaları olmadığından; çoğu kez düşünülenin tam aksine, burada yerel hammaddeye dönük işletmeler dışında küçük ve orta boy işletmelerin, en azından görünür gelecekte yaygın olarak kurulmaları ve kurulsalar bile rekabetçi bir ortamda varlıklarını sürdürmeleri olasılığı düşüktür.

2.4.6. Piyasa Yapısının Konuma Etkileri ve Bölge

Türkiye, 1930’lardan 1980’lere gelinceye kadar çok sıkı bir gümrük politikası izlemiş ve sanayi, gümrük duvarları gerisinde gelişmiştir. İç pazarın darlığı ve ölçek ekonomileri gümrük duvarlarıyla birleşince, birçok sektörde tek el ya da oligopol bir piyasa yapısı oluşmuştur. Gümrük duvarları tarafından garanti edilen yüksek karlar, firmaları maliyete duyarsızlaştırmış ve maliyeti düşürebilecek yerel avantajların göz ardı edilmesine neden olmuştur. Ancak 1980’lerden itibaren birçok sektörde korumacılık tedrici olarak kaldırılmış, dış pazarlar önem kazanmaya ve maliyet unsuru ön plana çıkmaya başlamıştır.

Bu gelişme, ucuz iş gücünün ve arazinin bulunduğu yerlere doğru bir yatırım hareketinin başlamasını gerektirir. Bu hareket bir ölçüde gelişmeye başlamış ve oligopol firmalar en azından yeni işletmelerini Marmara, Ege ve Çukurova’da geleneksel sanayi konum yerlerinin yakın çevrelerinde kurmaya başlamışlardır. Buralar, işletmelere İstanbul, İzmir ve Adana’nın sağladığı dışsal ekonomilerden yararlanma olanağı verdiği gibi ucuz iş gücü ve araziden faydalanma imkanı da tanımaktadır. Avrupa Birliği ile gümrük birliğine girilmesi, büyük sanayi kentlerinin yakın çevrelerinin diğer bölgelere görece avantajını daha da artırmıştır. Doğu Anadolu, ihraç ve ithal limanlarına, pazarın siklet merkezine, dışsal ekonomilerin bulunduğu büyük kentlere yakın olan bu çevreye oldukça uzak kalmaktadır. Sanayinin maliyet düşürme nedeniyle çevreye yayılmasından pay alması olasılığı, Bölge’nin konumu nedeniyle, en azından görünür gelecekte pek yüksek görünmemektedir.

Son 10-15 yıldır Çorum, Denizli, Kahramanmaraş gibi Bölge’nin dışında kalan yerlerdeki sanayi patlaması tesadüfi olmayıp, esas itibarıyla, tekstil, konfeksiyon gibi rekabetçi piyasalara sahip sanayi dallarında olmuştur. Rekabetin maliyetler üzerindeki baskısı,

firmaları ucuz iş gücünden ve yerel avantajlardan faydalanma yoluna itmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde potansiyeli olan sanayiler de, rekabetçi piyasalara sahip, üzerlerinde maliyet baskısı olan ve yerel bazı etmenlerin maliyet avantajı sağladığı bu tip sanayilerdir. Yalnız, bunların Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir kez kurulduktan sonra yaşayabilmeleri; bazı dışsal ekonomilerden ve hızlı, güvenilir ulaşım olanaklarından yararlanabilecekleri kentlerde kurulmalarına, buralarda yoğunlaşmalarına bağlı bulunmaktadır.

2.5. NÜFUS ARTIŞI VE ETKİLERİ

Doğu Anadolu Bölgesi'nin temel sorunlarından birisi yüksek doğal nüfus artış hızıdır. Yakın zamanlara kadar çok yüksek olan bebek ölüm oranlarına rağmen, yüksek doğurganlık oranları ve yeterli düzeyde olmasa da modern tıbbi hizmetlerin, özellikle koruyucu halk sağlığı hizmetlerinin, artan ölçüde Bölge'ye girmesi nedenleriyle, doğal nüfus artış hızı en azından son 30 yıldır çok yüksek düzeydedir. Doğu Anadolu Bölgesi illerinin çoğunda, 1965-1990 arası yıllık doğal nüfus artış hızı yüzde 3,5 ile yüzde 3,9 arasında seyretmiştir. Sadece Elazığ ve Malatya, bu oranların altında doğal nüfus artış hızına sahip olmuşlardır. Elazığ'ın doğal nüfus artış hızı aynı dönemde yüzde 2,9 ile yüzde 3,4 arasında ve Malatya'nın ise yüzde 2,1 (1985-1990 arası) ile yüzde 3,2 arasında olmuştur. Doğal nüfus artış hızı, göçlerin etkisiyle 1995-2000 arası Bölge genelinde yüzde 2,2'ye gerilemişse de, bu oran yüzde 1,6 olan ülke ortalamasının hayli üzerindedir.

Nüfusun neden çok hızlı arttığı, hangi sosyo-ekonomik koşulların yüksek doğurganlığa ve hızlı nüfus artışına yol açtığı tartışmalı bir konudur. Fakat, kadının eğitim düzeyinin düşüklüğü, sosyal güvenlik şemsiyesinden yoksun kesimlerde ebeveynlerin geleceklerini güvence altına almak istemeleri ve doğum kontrol yöntemlerinin az bilinmesi ya da aile planlaması hizmetlerine ulaşamaması; yüksek nüfus artışında birincil etmen olan doğurganlık hızının yüksek olmasının en önemli nedenlerindedir. Bu faktörlerin hepsi Doğu Anadolu'da mevcuttur.

Yüksek doğal nüfus artışının en önemli sonuçlarından biri yüksek genç nüfus bağımlılık oranıdır. Örneğin, 1990 yılında 0-14 yaş arasındaki nüfus ülke genelinde toplam nüfusun yüzde 35'i, Bölge'de yüzde 43,5'idir. Bu; çalışma yaşındaki nüfusun yükünün artması ve çalışan nüfusun verimlilik düzeyi aynı olsa bile kişi başına düşen gelirin ülke ortalamasına görece düşmesi anlamına gelmektedir.

Yüksek doğal nüfus artışı, özellikle kırsal kesimde kaynaklar üzerinde baskıyı artırmış ve iklimsel özelliklerle birleşince, yaygın bir işsizlik sorununa neden olmuştur.

Bölge'nin iklimsel özellikleri; özellikle donlu ve karlı gün sayısı, tarlada çalışılabilecek gün sayısını sınırlamakta ve bu, kaynak tabanının kısıtlılığının getirdiği tarımsal pratiklerle birleşince, kırsal kesimde iş gücü fazlası sorununa yol açmaktadır. İklim koşulları, örneğin; Kars'ta yılda sadece 118 gün, Erzurum'da 132 gün, Bitlis'te 152 gün ve Muş'ta 153 gün tarlada çalışma imkanı vermektedir. Hayvancılık dahil tüm tarımsal faaliyetler dikkate alındığında bile, kırsal kesimde genel iş gücü arzı, iş gücü talebinin çok üzerindedir. 1995 yılında kırsal kesimde genel iş gücü arzının, mevcut ekili dikili alan ve hayvan varlığı koşullarında tarımsal iş gücü talebine oranı; Bingöl'de 2,9, Bitlis'te 2,4, Elazığ'da 3,1, Erzurum'da 2,5, Hakkari'de 3,2, Malatya'da 3,2 ve Van'da 3,8'dir. Bu fazla iş gücü arzı; Bölge'nin kırsal kesiminden kentsel kesimine ve Bölge dışına göçün nedenlerinden biri olduğu gibi, kırsal kesimde, dolayısıyla ekonomisi tarım ağırlıklı olan illerde, kişi başına düşen gelir düşüklüğünün en büyük nedenlerinden biridir. İş gücünün kırsal kesimde ve

kentsel kesimde aynı verimliliğe sahip olduğu bir an için kabul edilecek olsa bile, birim iş gücü başına düşen gelir kırsal kesimde, örneğin; Bingöl'de kentsel kesimdeki ancak yüzde 26'sı, Erzurum'da yüzde 34,3'ü Van'da yüzde 26,9'u ve Erzincan'da yüzde 49,3'ü olabilir. Kaldı ki, tarımdaki iş gücü verimliliği, tarım dışı sektörlerdeki iş gücü verimliliğinin yıllara göre yaklaşık altıda biri ile üçte biri arasında değişmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin bazı illerinde kısmen, çoğunda ise önemli ölçüde iklimsel koşulların getirdiği sınırlamalardan kaynaklanan ve kentsel kesim tarafından istihdam edilemediği için atıl kalan kırsal kesim iş gücü fazlası, Bölge'deki bir çok ilde, kişi başına düşen gelirin düşük olmasının en büyük nedenlerinden biridir.

Yüksek doğal nüfus artış hızı; yeterli hızda artmayan istihdam olanakları ve özellikle kırsal kesimde düşük gelir düzeyi ile birleşince Bölge dışına büyük oranda göçe neden olmuştur. Bölge'nin bazı yerlerinde yaşanmış güvenlik sorunlarının Bölge dışına göç üzerinde etkisi varsa da, yüksek göçün asıl nedeni, yüksek doğal nüfus artış hızıdır.

Yüksek doğal nüfus artışı, bir yandan bölge dışına göçe neden olurken, diğer yandan bölge içi kırdan kente göçle şişen Erzurum, Malatya, Elazığ, Van gibi belli başlı kentlerde kentsel alt yapı üzerindeki baskıyı artırmıştır. Bu arada, eğitim ve sağlık hizmet alt yapısı da büyük baskı altında kalmıştır.

Doğal nüfus artış hızı, düşen toplam doğurganlık hızı nedeniyle düşmeye başlamış olmasına rağmen, halen Türkiye ortalamasının çok üstündedir. Doğal nüfus artış hızının, görünür gelecekte de yavaşlayan, fakat, yine de yüksek ve ülke ortalamasının hayli üzerinde bir hızla devam etmesi beklenmektedir.

Yüksek doğurganlık hızını düşürmek için aile planlaması hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve etkinleştirilmesi gerekir. Fakat, Bölge'de alt yapı ve özellikle personel yetersizdir. Bugünkü fiziki alt yapıyla bile çok daha etkin hizmet verilebilir. Ancak Bölge'de, eğitim hizmetlerinde olduğu gibi, yeterli nicelik ve nitelikte personelin istihdamı önem arz etmektedir.

2.6. İLLERİN GÖRELİ ÜSTÜNLÜĞE SAHİP OLDUKLARI ALANLAR

Çeşitli sanayilerin konumlarını belirleyen etmenler, Bölge'nin pazarın sıklet merkezine, ana ithal ve ihraç kapılarına görece konumu, ulaşım durumu, yükselti ve iklim özellikleri göz önüne alındığında, Bölge'deki illerin görelî üstünlüğe sahip oldukları faaliyet alanları şöyle özetlenebilir.

İllerden sadece Elazığ, Erzurum, Malatya ve bir ölçüde Erzincan ve Van'ın, sayılan konum belirleyici etmenleri ışığında, sanayide görelî üstünlüğe sahip oldukları söylenebilir. Sanayi yapısındaki çeşitlilik ve sanayi hacminin dışsal ekonomiler yaratabilecek büyüklüğe ulaşıyor olması nedeniyle, özellikle Malatya potansiyel arz etmektedir.

Bölge'deki bütün illerin hayvancılıkta halâ görelî üstünlüğe sahip oldukları söylenebilir. Ancak mer'a ıslahı ve otlatma denetimi yapılmadığı takdirde, birçok ilde bu görelî üstünlük süratle aşınabilir.

Ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı olan Bölge'de, iklim, topoğrafya ve yükselti nedeniyle bazı illerin tarla bitkilerinde geniş anlamda bir görelî üstünlükleri yoktur. Ancak, bu illerde de mikro klimaya sahip, yükseltisi az, topoğrafyası uygun, dolayısıyla ekili dikili tarım

yapmaya müsait yerlerin olmadığı anlamına gelmemektedir. Yine yükselti, iklim ve pazarlara görece konum nedeniyle Bölge'de sadece Bitlis, Elazığ, Erzincan, Malatya ve Iğdır meyve ve sebze, en azından bölgesel ölçekte, görece üstünlüğe sahiptir.

2.7. MEKANSAL YAPI

Daha öncede belirtildiği gibi, büyük ölçüde topoğrafya tarafından belirlenen ulaşım kanalları, iklim ile tarihi, ekonomik ve sosyal süreçler, Bölge'de üç ayrı alt bölge ve alt bölge merkezi ortaya çıkarmıştır. Bu alt bölge merkezleri ve bunların alt bölgeleri aşağıdaki gibidir.

- 1) Erzurum Alt Bölgesi: Ağrı, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Kars, Muş, Ardahan, Bayburt ve Iğdır illeri
Alt Bölge Merkezi: Erzurum Kenti
- 2) Malatya-Elazığ Alt Bölgesi: Bingöl, Elazığ, Malatya ve Tunceli illeri
Alt Bölge Merkezi: Malatya ve Elazığ Kentleri (Malatya-Elazığ Kentsel Bölgesi)
- 3) Van Alt Bölgesi: Bitlis, Hakkari ve Van illeri
Alt Bölge Merkezi: Van Kenti

Bölge'deki en büyük yerleşmeler alt bölge merkezleridir. Bunlar ülke yerleşme merkezleri kademelenmesinde 5'inci kademe bölgesel merkezlerdir. Burada, Bölge'nin alt bölgelerinin merkezleri olduklarından, Alt Bölge merkezleri olarak adlandırılmışlardır. 1997 yılı Nüfus Tespiti'ne göre Erzurum Kenti'nin nüfusu 299 bin, Malatya'nın 400 bin, Elazığ'ın 250 bin ve Van'ın 227 bindir. Bu kentlerin dışında, Bölge'de nüfusu 100 binin üzerinde olan tek kent Erzincan'dır (102 bin). Bu beş kent, aynı zamanda mevcut sanayinin odaklaştığı yerleşmelerdir.

Bölge'deki kentlerin dağılımı ve gelişmesi esas itibarıyla jeomorfolojik yapı tarafından belirlenmiştir. Bölge'nin önemli kentleri, genellikle doğu-batı doğrultusunda sıralanan ovalar ve depresyonlar içinde yer almıştır (**Şekil 3**). Kuzeydeki depresyon zinciri içinde Erzurum ve Erzincan, güneydeki depresyon zincirinde ise Malatya, Elazığ ve Van bulunmaktadır. Yine, güneydeki depresyon zinciri ile bağlantılı konumlarda Adilcevaz, Ahlat, Bulanık, Patnos, Yüksekova ve Hakkari de vardır. Buralarda 1990-1997 döneminde, kısmen terör olaylarının etkisiyle, nüfus artışı hızlanmıştır. Gürbulak sınır kapısının sağladığı avantajlar nedeniyle kuzeyde Doğubeyazıt istikrarlı bir nüfus artışı göstermiştir. Dilucu sınır kapısının açılması ve il olması sonucu Iğdır, son 10 yıldır hızlı bir nüfus artışına sahne olmuştur. Bölge'nin büyüyen ve gelişen kentlerinin hemen hepsi de genellikle doğu-batı doğrultusunda uzanan doğal yol güzergahları üzerindedir. Erzurum, aynı zamanda, Trabzon limanını İran'a bağlayan tarihi ticaret yolu üzerindedir.

Erzurum ve Van Alt Bölgeleri ortalama yüksekliğin fazla olduğu, yüksek yaylalar ve dağların hakim yüzey şekilleri olarak ortaya çıktığı alt bölgelerdir. Buralarda ekonomi; tarım, özellikle de hayvancılık ağırlıklıdır.

Malatya-Elazığ Alt Bölgesi ise, kuzeyi hariç, daha az yüksek ovaların yer aldığı; iklimi, özellikle kışları daha mutedil; Batı'ya ve Doğu Akdeniz limanlarına ulaşım kanallarıyla açılımı daha iyi, iklimsel özellikler nedeniyle tarımı daha çeşitli ve sanayisi diğer alt bölgelere göre çok daha gelişmiş bir alt bölgedir. Bu alt bölge; çok daha küçük bir alanı kapsamına karşın, Van Alt Bölgesi'nden yaklaşık yüzde 70 daha fazla tarımsal katma değer

yaratmaktadır. Sadece Malatya İli'nin tarımsal katma değeri bile, Van Alt Bölgesi'nin tümünden daha yüksektir. Bu, ekili dikili tarımın daha yaygın olması ve birim alanda yaratılan katma değer çok daha yüksek olmasındandır.

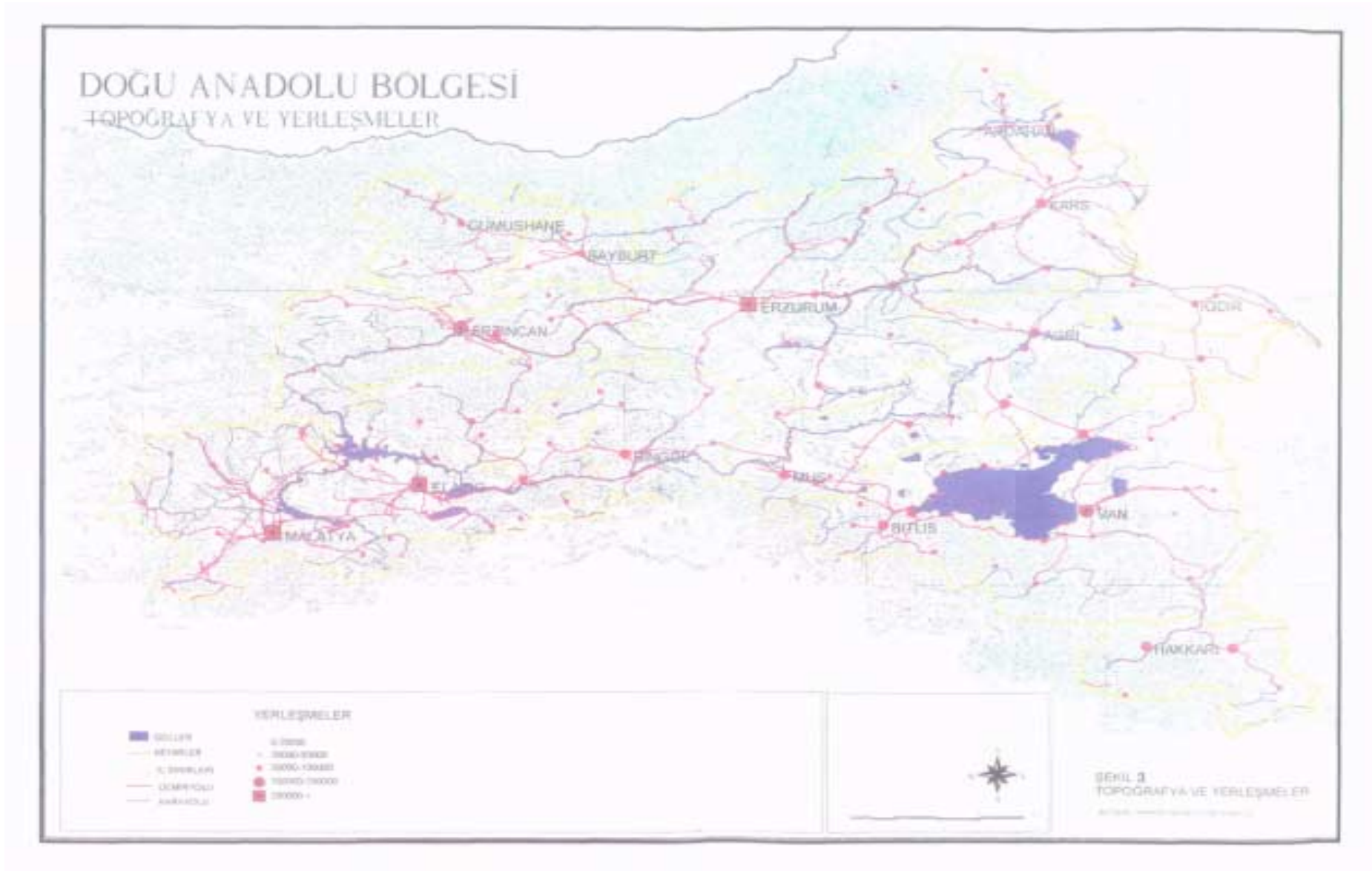
Malatya İli 1987-1997 arasında, 1987 yılı fiyatlarıyla, imalat sanayii katma değerini yüzde 53,6 artırmış ve 1997'de tüm DAP Bölgesi imalat sanayii katma değerinin yüzde 54,6'sını yaratır hale gelmiştir. İl'deki sanayinin büyük bir bölümü Malatya il merkezindedir. Bölge'de benzeri artış gösteren tek il Van'dır. Fakat, Van'ın imalat sanayii katma değeri, Malatya'nın sadece onda biridir.

Malatya'da il merkezinde yoğunlaşan sanayinin belli bir ivme kazandığı, görece bir üstünlük yakaladığı ve kentte sanayi oluşumunu birikimli bir döngüsel sürece sokan dışsal ekonomilerin üretici hizmetlerinin oluştuğu bellidir. Örneğin, üretici hizmetlerinin bir göstergesi olarak alınabilecek "serbest meslek ve hizmetler" sektöründe oluşan gayrisafi katma değer, İl'de, 1987-1997 arası yüzde 53 artmıştır. Malatya İl'i bu sektörde, 1997'de tüm Bölge'de yaratılan katma değer yüzde 30'una yakını yaratır hale gelmiştir. Aynı dönemde, Bölge'nin 2'inci büyük kentine sahip ve en fazla nüfuslu ili olan Erzurum İl'inde, "serbest meslek ve hizmetler" sektöründe gayrisafi katma değer sadece yüzde 21 artmıştır.

Bu irdelemelerden şu sonuç çıkmaktadır. Malatya, sanayileşmede son zamanlarda bir atılım yapmış ve diğer sektörleri, özellikle geri bağlantılı olduğu sektörleri birlikte sürüklemeye başlamıştır. Malatya'nın sanayideki bu ivmesi; görece konumundan, geniş ürün desenli bir tarımın hakim olduğu bir ovada bulunmasından ve daha eğitilmiş iş gücüne sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bunda kuşkusuz girişimciliğin de rolü vardır. Sanayinin, özellikle Malatya'da ve Malatya-Elazığ ekseninde gelişmesi desteklenmeli ve diğer illerden nüfus hareketlerini çekebilecek bir bölgesel metropol özelliği kazanması için iyi bir kentsel alt yapı temini dahil, gerekli kamusal yatırımlar yapılmalıdır. Malatya, son on onbeş yıldır gösterdiği sanayi performansı ile, sanayinin belli alt sektörlerinde görece üstünlüğe sahip olduğunu göstermiştir. Bu görece üstünlüğü geliştirilmelidir. Sanayinin çeşitlenmesi ve üretici hizmetlerinin gelişiyor olması, Malatya'da yığılma ekonomilerinin geliştiğine de işaret etmektedir. Sanayinin Malatya ve Malatya-Elazığ ekseninde yoğunlaştırılması, bu yığılma ekonomilerini daha da geliştirecek ve Alt Bölge sanayiine daha fazla rekabet gücü kazandıracaktır. Erzurum ve Van kentleri, sanayi konumu açısından desteklenmesi gereken diğer merkezlerdir.

1997 yılı itibarıyla, imalat sanayiinin gayrisafi hasıladaki payı, 1987 yılı fiyatlarıyla, Erzurum İli'nde yüzde 8,5, Van İli'nde yüzde 6,8'dir. Bu illerde sanayi işletmelerinin neredeyse tamamı, il merkezleri ya da onların yakın çevrelerinde konumlanmıştır. alt bölge merkezleri ve Erzincan hariç Bölge'de başka hiçbir ilde, imalat sanayiinin gayrisafi hasıladaki payı yüzde 6'nın üzerinde değildir. Erzincan'da ise bu oran 1997'de yüzde 8,2'dir ve Erzincan Kenti, birinci derece sanayi konum yeri olarak ortaya çıkan alt bölge merkezlerinden sonra, konumu ve nüfus büyüklüğü itibarıyla, ikinci derece bir çekim merkezi olabilecek niteliklere sahiptir.

2.8. MEVCUT DURUM, STRATEJİLER VE BÖLGE PLANI'NIN ÇERÇEVESİ

Özet olarak aşağıdaki belirlemeler yapılabilir:

- 1) Bölge ekonomisi, ülkenin diğer bölgelerine göre daha geri kalmıştır. Son on yıllık gelişme hızı Türkiye ortalamasının altındadır.
- 2) Bölge'nin ülkenin diğer bölgelerine göre geri kalmasının nedeni, ekonomisinin sektörel yapısı ve değişik sektörlerdeki verimlilik farklılıklarıdır.
- 3) Bölge, birkaç il hariç, tarım ağırlıklı bir ekonomiye sahiptir. Bölge ekonomisini canlandırmanın yolu öncelikle tarımdan geçmektedir. Tarımda verimlilik düşüktür. Tarımda iş gücü ve arazi verimliliğini yükseltmeden, reel ekonomiyi büyütmek olanaksızdır. Tarımda verimliliği yükseltmek ise, aşağıdaki iki koşulun dikkate alınmasına bağlı bulunmaktadır.
  - i) İklim ve topoğrafik koşullar ekili alanı ve ürün çeşitliliğini kısıtlamaktadır. Bölge'ye yeni tarımsal teknolojiler ve pratik getirilirken, iklim özellikleri dikkate alınmak durumundadır.
  - ii) İşletme başına arazinin darlığı, mevcut iklim koşulları altında, geçim sınırında bulunan köylü için yenilikleri riskli kılmaktadır. Bölge'ye getirilecek yeni tarımsal teknolojiler ve pratiklerin, bölge iklim ve işletme başına arazi miktarı koşulları altında, yüksek risk arz etmeyen teknoloji ve pratikler olması gerekmektedir.
- 4) Bölge tarımı hayvancılık ağırlıklıdır. Ancak, ortak mal olan mer'aların bilinçsiz ve aşırı otlatılması nedeniyle, mer'a ot kalitesi ve verimi düşmüş; hayvancılık, fırsat maliyeti yüksek besin kaynaklarına gittikçe daha fazla bağımlı hale gelmiştir. Bölge'de hayvancılık; alternatif istihdam olanaklarının kıtlığından dolayı çok düşük bir gelire razı olunması nedeniyle devam ediyor hale gelmiştir. Bölge'de hayvancılığın gerilemesinin en önemli nedenlerinden biri de korumanın kaldırılması ve iç ticaret hadlerinin, 1980'den itibaren, genellikle hayvancılık aleyhine gelişmiş olmasıdır. Ancak:
  - i) Bölge'de hayvancılık gerilese de, tarımsal ekonominin temeli olmaya devam etmektedir. Ayrıca, Bölge hayvancılığı halen, ülke içinde diğer bölgelere göre, görece üstünlüğünü korumaktadır. Hayvancılıkta verim artırılmadan kırsal ekonomiyi, dolaylı olarak da kentsel ekonomiyi geliştirmek, Bölge'nin büyük bir bölümünde olanaksızdır.
  - ii) Hayvancılıkta verimin artırılabilmesi; mer'a ıslahına, otlatmanın mer'anın taşıma kapasitesini aşmayacak şekilde yapılmasına ve ırk ıslahına bağlıdır. Mer'a ıslahı ve otlatma denetimi, Bölge'deki kırsal kalkınmanın en önemli koşuludur.
  - iii) Ülkesel bir politika olarak hayvancılık korunmalıdır. En azından görünür gelecekte, hayvancılık korunmadığı takdirde; mer'a ıslahı, otlatma denetimi ve ırk ıslahı gibi verim artırıcı politikaların fazla etkin olmamaları ve Bölge hayvancılığının, dolayısıyla kırsal ekonominin, daha da gerilemesi olasılığı yüksektir.

Bölge’de birkaç il dışında sanayi gelişmemiştir. Bunun temel nedenleri; geri ve çeşitliliği az bir tarımsal ekonomi nedeniyle işlenebilecek tarımsal hammaddelerin azlığı, kişisel gelirlerin düşüklüğü nedeniyle bölgesel ve alt bölgesel pazarların darlığı, Bölge’nin görece konumu nedeniyle ülke pazarının sıklet merkezine uzaklığı ve iklim ve topoğrafik koşullar nedeniyle de ulaşımın arz ettiği güçlüklerdir. Bu bağlamda:

- i) Her şeyden önce, Bölge’yi diğer bölgelere bağlayan ulaşım alt yapısı ve alt bölgeleri birbirine bağlayan ulaşım alt yapısı iyileştirilmelidir. Bu, bölgesel pazar oluşmasını, ulusal ve uluslar arası pazarlara daha kolay erişimi sağlayacaktır.
  - ii) Bölge’de görünür gelecekte tarıma dayalı sanayiler dışında, ulusal ve uluslar arası pazarlara hitabeden ve/veya ham maddesini ağırlıklı olarak Bölge dışından alan sanayilerin gelişme olasılığı düşüktür.
  - iii) Bölge’nin pazarlara, ithal ve ihraç kapılarına göre konumu nedeniyle, Bölge sanayi gelişmesi görünür gelecekte, ağırlıklı olarak, yerel ham maddeleri, yerel tarım ve hayvancılık ürünlerini işleyen ve bu sektörlere girdi veren sanayilere dayanmak durumundadır. Bu açıdan kırsal gelişme daha da önem kazanmaktadır.
  - iv) Bölge’de tarımsal ham maddelerin olması, o ham maddeyi işleyen sanayilerin kurulması ve yüksek kapasitede çalıştırılması için yeterli bir neden değildir. Kırsal ulaşım koşulları, ham maddenin fabrika kapısına teslim maliyeti önemlidir. Bugün Bölge’deki tarımsal sanayi işletmelerinin önemli bir bölümünün düşük kapasiteyle çalışmalarının temel nedeni bu konulardaki olumsuzluklardır.
  - v) Dışsal ekonomiler, işletmelere rekabet kazandırıcı bir unsurdur. Bölge koşullarında, görünür gelecekte, dışsal ekonomilerin en azından bir kısmının olmadığı yerlerde, sanayi işletmelerini verimli çalıştırmak olanaksızdır. Bölge’de, devlet yardımları aracılığıyla, seçmeli bir yığılma politikası izlemek zorunludur.
  - vi) Bölge’nin pazarlara, ithal ve ihraç limanlarına görece dezavantaj arz eden konumu nedeniyle şu ya da bu yerel kaynağın, örneğin ucuz iş gücünün varlığı nedeniyle, Bölge’ye yatırımcı çekmek oldukça güçtür. Sınai gelişme, ağırlıklı olarak, yerel girişimciye dayanmak durumundadır. Yerel girişimci azami ölçüde teşvik edilmelidir. Ancak, düşük kişi başına gelir bağlamında yerel sermaye birikiminin sınırlılığı göz önüne alındığında, Bölge’ye Bölge dışından sermaye ve yatırımı çekmek gerekmektedir.
- 5) Bölge’deki birçok ilin ekonomisi daha ziyade kamu hizmetlerine, kamu görevlilerinin aldıkları maaş ve ücretlere dayanır hale gelmiştir. Bazı illerin ekonomileri kamu kesimiyle ayakta kalmaktadır. Bölge’de kamu harcamalarının azalması Bölge ekonomisini daha da daraltacaktır.
- 6) Bölge’nin gelişmemiş olması, sermaye birikiminin de düşük olması anlamına gelmektedir. Bölge’deki yoğun işsizlik göz önüne alındığında sermayenin etkin

kullanılması kadar, azami istihdam yaratacak şekilde kullanılması önem kazanmaktadır. Sanayi, tarıma göre sermaye yoğun bir faaliyet dalıdır. Bölgesel sermayenin kıtlığı, Bölge'nin iç pazarın siklet merkezi ile ithal ve ihrac kapılarına bağlantılardaki olumsuz konumu, yüksek işsizliği azaltabilmek için azami ölçüde istihdam yaratma zorunluluğu gibi nedenler, kıt sermaye birikimi gibi bir durumla birleşince; sermayenin öncelikle ve ağırlıklı olarak tarımda verimliliği yükseltmek ve istihdam hacmini artırmak yönünde kullanılması gereğini ortaya koymaktadır. Bu, sanayinin desteklenmemesi anlamına gelmediği gibi, tam tersine, tarımda üretim artışını uyaracak ve üreticiye daha yüksek gelir sağlayacak tarımsal sanayilerin öncelikle desteklenmesini gerektirmektedir. Ayrıca potansiyel arz eden sayıca sınırlı merkezler ve faaliyet dallarında tarıma dayalı sanayi dışındaki sanayinin de azami ölçüde desteklenmesi, uzun dönemde Bölge'nin gelişmesi açısından önem arz etmektedir.

Bölge'nin mevcut durumu, konumu ve potansiyeli, izlenebilecek stratejilerin ve planların da çerçevesini oluşturmaktadır. **Şekil 4**; Bölge gelişmesinin planlanmasında baz olarak alınacak ve gelişmeyi yönlendirecek mevcut dinamik işlevleri, ulaşım güzergahlarını, konumunu, üniversiteleri, tarımsal alanları grafik olarak özetlemektedir.

3. HEDEFLER VE STRATEJİLER

3.1. HEDEFLER

DAP Ana Planı için dört grup hedef belirlenmiştir:

I. Ekonomik Hedefler:

- i) Temel Hedef: Kişi başına geliri ve istihdamı artırmak
- ii) Alt Hedefler:
  - a) Bölge ile ülke ekonomisi arasındaki yapı farkını azaltmak,
  - b) Bölge dışına göçü azaltmak ve uzun vadede durdurmak,
  - c) Potansiyel gösteren alanlarda ekonomik yapıyı çeşitlendirmek,
  - d) Zaman içinde ortaya çıkabilecek ekonomik fırsatların değerlendirilmesini mümkün kılacak alt yapıyı oluşturmak,
  - e) Bölge içindeki sermaye birikimini hızlandırmak, yerel girişimciliği desteklemek ve Bölge'nin ekonomik potansiyelini harekete geçirmek,
  - f) Bölge'nin sürdürülebilir bir ekonomik yapıya kavuşmasını sağlamak.

II. Sosyal Hedefler:

- i) Temel Hedef: kalkınmayı hızlandıracak aktivitelerin yaygınlaştırılması.
- ii) Alt Hedefler:
  - a) Bölge içi gelir farklılıklarını azaltmak,
  - b) Bölge dışına göçü azaltmak, göçün neden olduğu sosyal tahribatı asgariye indirmek,
  - c) Bölge içinde hizmetlere erişim açısından dengenin sağlanması,
  - d) Eğitim ve sağlık hizmetleri ile kent alt yapısının kalitesi ve düzeyini yükseltmek,

- e) Kentsel ve kırsal alanlarda refah düzeyini ve yaşam kalitesini yükseltmek,
- f) İşgücünün beceri seviyesini yükseltmek,
- g) Kayıt dışılığı azaltmak ve sosyal güvenlik sistemi ile kapsananların sayısını artırmak,
- h) Sosyal yardım ve koruma sistemlerini geliştirmek,
- i) Kadının statüsünü yükseltmek ve kalkınma sürecine entegrasyonunu sağlamak,
- j) Mevcut sosyal yapının zaman içinde gelişimini sağlamak,
- k) Çarpık kentleşmeyi önlemek.

III. Çevresel Hedefler:

- i) Temel Hedef: Çevreyi korumak, iyileştirmek ve kalkınmanın sürdürülebilirliğini sağlamak,
- ii) Alt Hedefler:
  - a) Toprak ve su kaynaklarının korunması için mer'aların ıslahını sağlamak, erozyonu önlemek,
  - b) Ormanları korumak ve geliştirmek,
  - c) Yerleşmelerde yaşam kalitesini artırmak,
  - d) Biyolojik çeşitliliği korumak,

IV. Mekansal Hedefler:

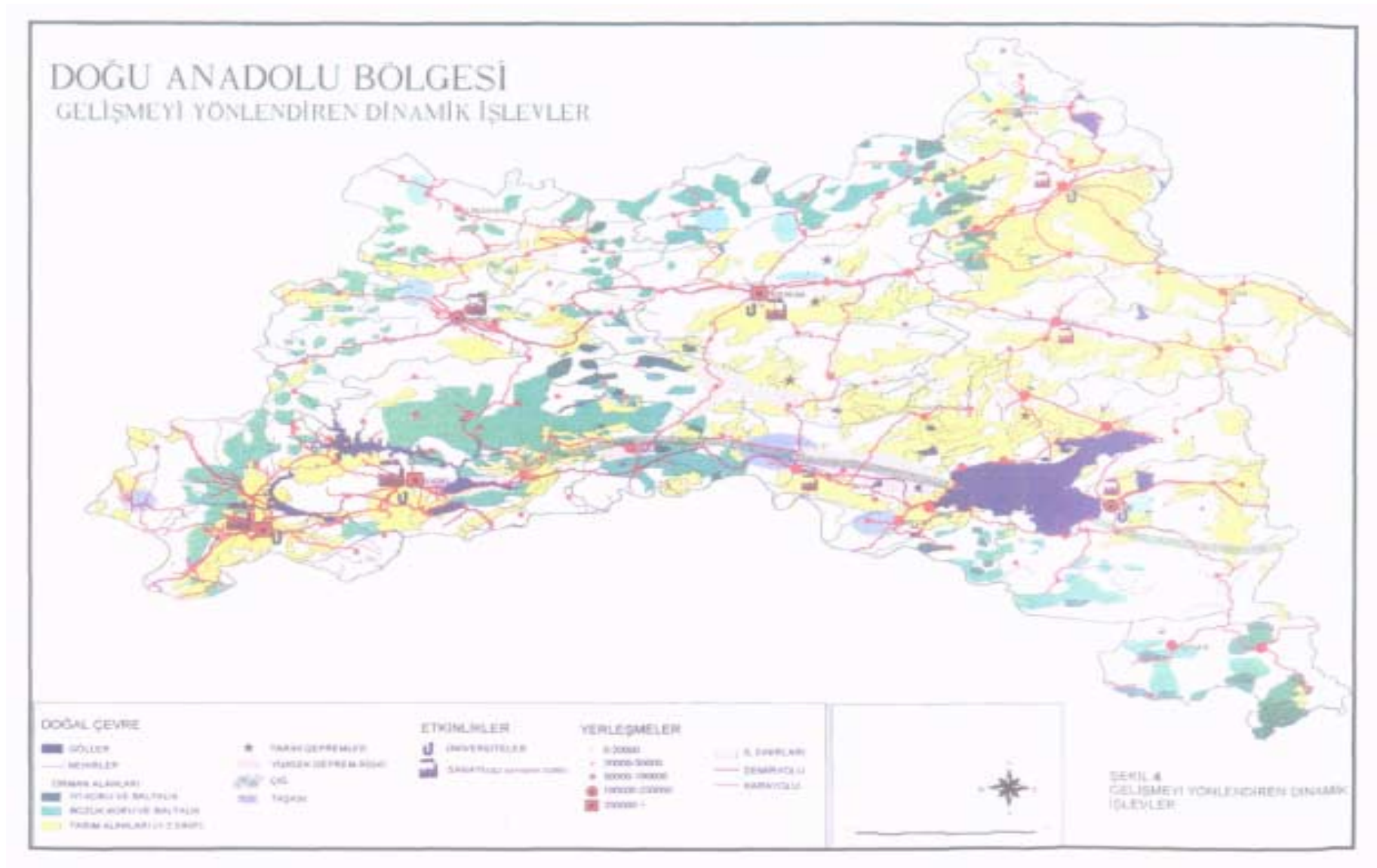
- i) Temel Hedef: Alt bölge merkezlerini birer sanayi ve hizmet merkezi olarak geliştirmek ve doğu batı göçünün önünde bir filtre oluşturmak
- ii) Alt Hedefler:
  - a) Alt bölgesel merkezlerde fiziki ve sosyal alt yapıyı iyileştirmek,
  - b) Alt bölgesel merkezlerde çevre kalitesini yükseltmek,
  - c) Alt bölge merkezlerini ekonomik gelişmeyi hızlandırıcı bir olgu olarak değerlendirmek.

3.2. GENEL STRATEJİLER

DAP Ana Planı'nın temel hedefi, Bölge'nin kendi potansiyellerini harekete geçirecek ortamın yaratılmasını sağlamaktır. Bunun için; mevcut gelişme eğilimleri ile uyumlu bir planlama stratejisi esas alınmıştır.

Bu kapsamda; özellikle gelişme sürecinin ilk aşamalarında kaynakların öncelikle Bölge'nin görece üstünlüğe sahip faaliyet alanlarına ve mekanlarına yönlendirilmesi, bir çekim merkezleri politikası güdülmeye, gelişmenin zaman içinde bu öncü sektör ve alanlardan diğerlerine yaygınlaştırılması gerekli görülmektedir.

İkinci ana strateji, Bölge'deki mevcut üretim ve hizmet kapasitelerinin daha etkin kullanımını sağlayacak düzenlemelere öncelik verilmesidir. Örgütlenmelerin yaygınlaştırılması, kurumsal yapıların, insan kaynaklarının ve diğer alt yapıların daha iyi

yönetimi ve işletilmesi yoluyla bunların mevcut düşük verim ve kapasitelerinin ekonomiye katkılarını artıracak düzeylere çıkarılması, her sektörde temel yaklaşım olarak benimsenmiştir. Aynı amaç doğrultusunda, sektörler arası bağlantıların geliştirilmesi ve farklı sektörlerin birbirini destekleyecek şekilde organize edilmesine yönelik stratejiler de önem kazanmaktadır.

Plan, Bölge'nin kalkınmasını; ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarıyla tümleşik bir biçimde ele almaktadır. Bu, her tür planlamada öncelikli bir husus ise de, Doğu Anadolu Bölgesi bağlamında daha da önem kazanmaktadır. Gelişmesi öncelikle tarım sektörünün modernleşmesine dayalı olan Bölge'de; toprak ve su kaynaklarının korunması, erozyonun önlenmesi, mer'a ıslahı gibi çevre ile ilgili konular öncelikle ele alınmak durumundadır. Öte yandan, ekonomik gelişmenin sosyal gelişmeyi de hızlandıracağı söylenebilir. Ancak ekonomik yapının geliştirilmesine yönelik yatırımlar tek başına yaşam kalitesinin yükseltilmesini ve refahın yaygınlaştırılmasını sağlayamamaktadır. Bu amaçla DAP Ana Planı; insan kaynaklarının geliştirilmesi, kadının statüsünün yükseltilmesi, muhtaç kişilere sosyal yardım ve koruma sağlanması, dar gelirli ve yoksul kişilere yönelik küçük ölçekli gelir getirici faaliyetlerin örgütlü bir hale getirilerek ve gerekli destekler sağlanarak yaygınlaştırılması, kırsal ekonominin çeşitlendirilmesi için sosyal amaçlı strateji ve programlara da ağırlık vermektedir.

DAP Bölgesi'nin kalkınması için kamu kesiminin katkısının yanı sıra, toplumun tüm kesimlerinin bilgi, deneyim, iş gücü ile yönetsel ve mali kaynaklarının seferber edilmesi gereklidir. Ülke olarak kamu kesimi için öngörülen rol, kalkınmanın olmazsa olmaz koşulları olan; ulaşım, iletişim, enerji, eğitim, sağlık, sulama gibi teknik ve sosyal alt yapı ve hizmetlerinin sağlanması, doğal ve kültürel değerlerin korunması ve geliştirilmesidir. Ancak, bu rolün genelleştirilmemesi gereklidir. Özel sektörün, Bölge insanı ile Bölge içi ve dışındaki sivil toplum kuruluşlarının; Bölge'deki teknik, ekonomik, sosyal yapıların ve hizmetlerin sağlanmasına, işletilmesine ve geliştirilmesine çeşitli modellerle katılımları sağlanmalıdır.

Kamu kesimi, sanayi yatırımlarını doğrudan üstlenmemelidir. Ancak; sermayenin, girişimcilik kültürünün, yönetim bilgisinin ve rekabet gücünün kısıtlı olduğu Bölge'de; kamu sektörünün, özel sektörü çeşitli araçlarla desteklemesi zorunludur. Kamunun asıl rolü; alt yapı sağlama yanında teşviklerle, gerekli yasal ve kurumsal düzenlemelerle girişimciliği, katılımcılığı desteklemek olmalıdır.

Ana Plan'ın sektörel stratejilerinin geliştirilmesinde, Bölge'de katılımın farklı modellerle güçlendirilmesi temel alınmıştır. Tarım sektöründe sulama tesislerinin sulama birliklerine devri; kırsal alanda tali yolların köy birlikleri tarafından yapımı ve işletilmesinin teşviki; ağaçlandırma, mer'a ıslahı, erozyon kontrolü ve toprak ıslah çalışmalarına köylünün katılımı; baltalık ormanlardan yararlanma hakkının köylüye verilmesi; eğitim ve sağlık sektöründe özel okul ve hastane kurulmasının teşviki; sosyal, kültürel ve beceri kazandırma kurslarının düzenlenmesinde gönüllü kuruluşların desteklenmesi; üretici ve meslek kuruluşlarının üyelerinin bilgi ve becerilerini artırmaya yönelik faaliyetlerinin desteklenmesi; teknik alt yapının geliştirilmesinde Yap İşlet Devret (YİD) veya İşletme Hakkı Devri (İHD) gibi modeller bu ilke doğrultusunda sektörel stratejilere bir kaç örnektir.

Ekonomik ve sosyal alanda ulusal düzeyde örgütlenmiş sivil toplum kuruluşlarının Bölge'deki faaliyetlerinin desteklenmesi, farklı bölgelerde edinilmiş deneyimlerin Bölge'ye aktarılması ve yerel sivil toplum kuruluşlarının proje geliştirme ve uygulama kapasitelerinin artırılması açısından büyük önem taşımaktadır. Gönüllü kuruluşlar Bölge'de örnek projeler

yoluyla etkin faaliyet gösterebilirler. Bu tür gönüllü kuruluşların Bölge'ye yönelik çalışmaları desteklenmelidir.

Ana Plan'ın araçlarından biri, Bölge'nin ekonomik ve ticari yaşamının yönlendirilmesinden sorumlu olacak Ekonomik Kalkınma Ajansı (EKA)'nın veya benzeri bir yapının kurulması önerisidir. EKA, hem örgüt yapısı (Ticaret ve Sanayi Odalarının ağırlıklı temsil edildiği kamu yetkisine sahip bir kuruluş) hem de gördüğü fonksiyonlar itibarıyla (Bölge'de girişimcilik kültürünün geliştirilmesi ve özel sektörün bölgesel kalkınma sürecine katkısının artırılması) katılımcı bir bölgesel gelişme aracıdır. Plan, ayrıca, Bölge'nin kalkınmasına yönelik çeşitli projelerin uygulanmasında, Bölge üniversitelerinin aktif katılımına da önem vermektedir. Devlet Planlama Teşkilatı'nın Bölge'de birim kurarak, plan uygulamalarında etkinlik sağlaması da büyük önem taşımaktadır.

Yukarıda özetlenen bu genel stratejiler çerçevesinde, DAP Ana Planı'nda 7 öncelikli müdahale alanı belirlenmiştir. Bunlar:

- a) İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi,
- b) Örgütlenmenin Yaygınlaştırılması,
- c) Alt yapı Temini,
- d) Mer'a Islahı ve Yönetimi,
- e) Çevre Kalitesinin İyileştirilmesi,
- f) Yoksullukla Mücadele,
- g) Finansman'dır.

3.3. SEKTÖREL STRATEJİLER

3.3.1. Eğitim ve Sağlık

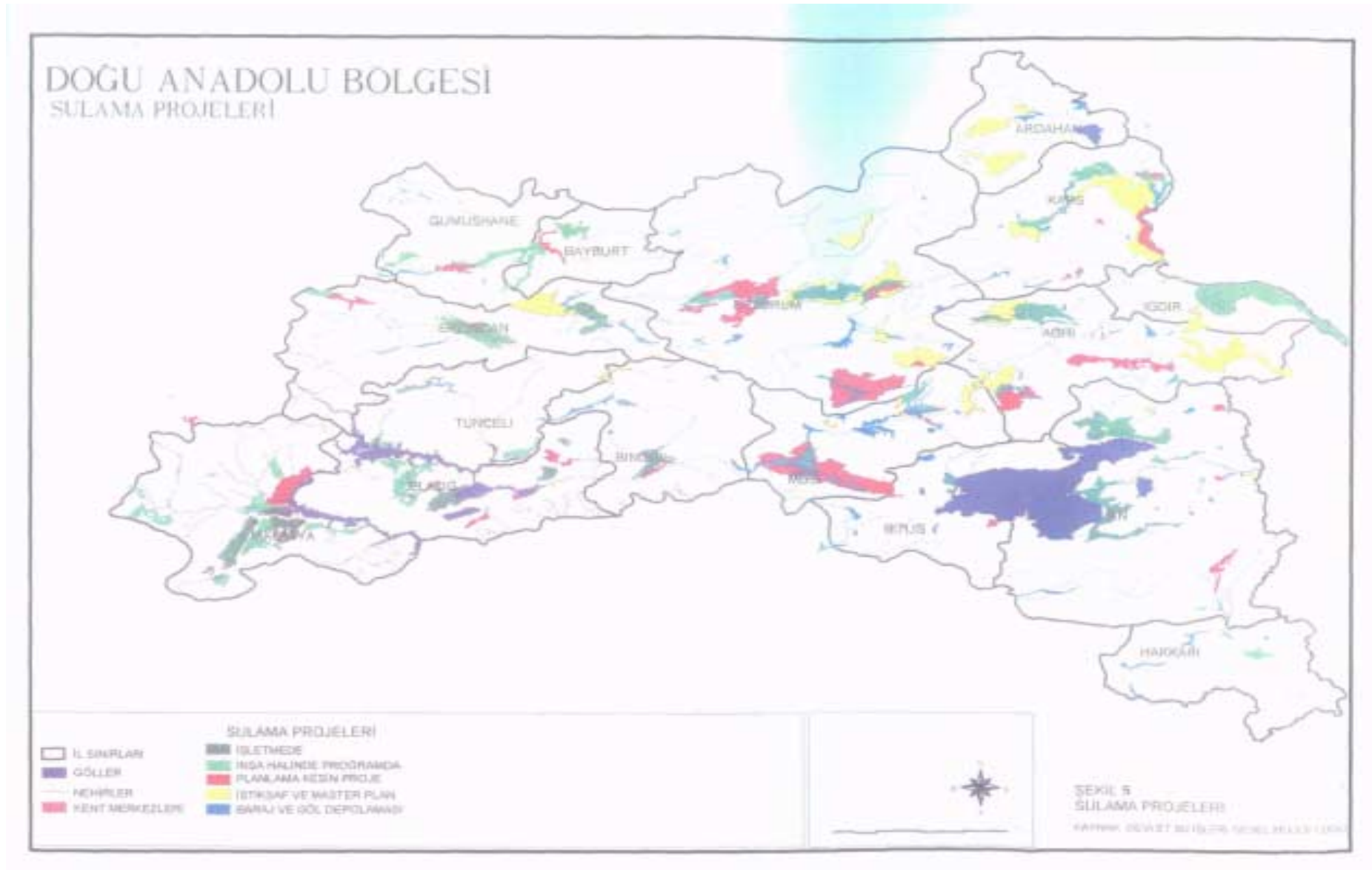
- 1) Eğitim ve sağlıkta esas sorun, fiziki tesis ve donanım birçok yerde yeterli düzeyde olmasa bile, bir fiziki tesis ve donanım sorunu olmaktan daha çok, yeterli sayıda ve nitelikte personel sorunudur. Bu sorunu çözmek için tüm kadrolar çakılı kadro haline getirilmeli ve her eğitim ve sağlık tesisinde çalışacak personel açık bulunan yerdeki kadro için işe alınmalıdır. Personel işe alındığı yerden başka bir yere gitmek isterse, sözleşmesi feshedilmelidir. Bunun için ilgili yasalarda değişiklik yapılmalıdır.
- 2) Çakılı kadroya gidilmemesi halinde, özellikle sağlık hizmetlerinde Bölge'ye kendiliğinden personel akımı sağlamak için yüksek ücret ve diğer avantajlar sağlanması politikası izlenmelidir.
- 3) Özellikle kız çocukların eğitimine önem verilmeli ve ilköğretimde erkek çocuklar yanında kız çocukların okullaşma oranı yükseltilmelidir.
- 4) Aile üzerindeki mali yükü azaltmak ve çağ nüfusunun daha yüksek oranda okula gitmesini sağlamaya yönelik olarak Yatılı İlköğretim Bölge Okulları (YİBO'lar) yaygınlaştırılmalıdır.
- 5) Okul öncesi eğitime ve okur yazar oranını yükseltebilmek için yaygın eğitime önem verilmelidir.
- 6) Organize Sanayi Bölgelerinde Çıracılık Eğitim Merkezleri kurulmalıdır.

- 7) Kurumsal kapasitelerin artırılması için hizmet içi eğitime önem verilmelidir.
- 8) Eğitimde bilgi teknolojilerinin kullanımına ağırlık verilmeli, batıdaki gelişmiş üniversitelerle Bölge üniversiteleri arasında uzaktan eğitim (telekonferans) sistemi kurulmalıdır.
- 9) Hastanelerde donanım ve bu donanımı kullanacak personel eksikliği giderilmelidir.
- 10) Birçok hastalıkların kaynağı olan sağlıksız ve yetersiz içme suyu sorunu acilen çözülmelidir.
- 11) Aile planlaması, koruyucu hekimlik ve halk sağlığı hizmetleri yaygınlaştırılmalıdır.
- 12) Bölge'de halkın sağlık bilincini artırmak amacıyla; yazılı, sözlü, görüntülü ve benzeri yolları kullanarak sağlık eğitimine ağırlık verilmelidir.
- 13) Her kademedeki eğitim sağlık personeli teminini gönüllü esaslara oturtabilmek ve sorunu en ekonomik yoldan çözebilmek için Bölge üniversitelerinin kapasiteleri genişletilmeli ve buralardaki eğitimin kalitesi yükseltilmelidir.

3.3.2. Tarım

- 1) Yayım teşkilatı etkinleştirilmeli ve aşağıdaki esaslar çerçevesinde yeniden örgütlenmelidir.
  - i) Her il ve ilçeye atanacak yayım elemanları o il ve ilçede yaygın olarak yapılan ya da yaygınlaşabilecek ürün dallarında eğitim görmüş olmalıdırlar.
  - ii) Ürün deseni geniş tarımı olan il ve ilçelerde, ilgili alanlarda uzmanlaşmış birden fazla yayım elemanı olmalıdır.
  - iii) Uzmanlık sahası ne olursa olsun, yayım elemanlarına özel yayımcılık eğitimi verilmelidir.
  - iv) Yayım elemanlarına hareket kabiliyeti sağlayacak araç verilmeli, araç işletme giderleri karşılanmalıdır.
  - v) Yayım elemanları belli asgari süreler, örneğin 5 yıl için atanmalı, Bölge koşullarında kazanılan deneyimden azami ölçüde yararlanılması yoluna gidilmelidir.
  - vi) Yayım elemanlarının masa başında değil, sahada iş görmelerinin temini için özel çalışma yönetmeliği, sözleşme esasları ve disiplin yönetmeliği geliştirilmelidir.
  - vii) Bölge'deki araştırma ve geliştirme kuruluşları ile sıkı bir etkileşim sağlayacak bir araştırma geliştirme, uygulama ve uygulamadan araştırma-geliştirmeyi geri besleme sistemi kurulmalıdır.

- 2) Bölge’de nadası azaltacak toprak işleme teknikleri ve nadası ikame edecek ürünler yaygınlaştırılmalıdır.
- 3) İklim ve arazi koşullarının müsait olduğu yerlerde, katma değeri yüksek ürünler, meyvecilik, sebzeçilik ve seracılık teşvik edilmelidir. Bu kapsamda;
  - i) Pazarlama ve girdi temini için üreticiler örgütlenmelidir. Krediler ve diğer olası devlet yardımları, üretici örgütlerinin yaygınlaşmasına ve başarılı olmalarına yönelik olarak sadece bunların üyelerine verilmelidir.
  - ii) Meyve ve sebzelerin muhafazası ve işlenmesi için, yetiştiricilerin ya da diğer girişimcilerin imkanları dahilinde olabilecek, teknolojik açıdan basit tesis ve sistemler teşvik edilmelidir.
- 4) Özelliği olan, örneğin Adilcevaz cevizi, Van’ın otlu peyniri gibi, ürünler marka olarak pazarlanmalıdır. Bu pazarlamayı sağlayacak üretici örgütleri ve şirketler kredilendirilmeli ve bunlara faiz sübvansiyonu sağlanmalıdır.
- 5) İnşa halindeki sulamalar öncelikle bitirilmeli, Plan dönemi sonuna kadar potansiyel alanlar sulamaya açılmalıdır (**Şekil 5** Bölge’deki mevcut ve potansiyel sulama alanlarını vermektedir).
- 6) Taşlılık sorunu giderilmelidir.
- 7) Drenaj sorunu olan alanlarda yer altı ve yerüstü drenaj sistemleri kurulmalıdır.
- 8) Bölge’de çiftçiye verilecek, üretime yönelik tüm krediler, kontrollü kredi şeklinde olmalıdır. Ziraat Bankası’nın geçmişte bazı yörelerde başarıyla uyguladığı kontrollü kredi sistemi, Bölge’de yaygınlaştırılmalıdır.
- 9) İklimsel ortam ve topoğrafik koşullar nedeniyle, çayır-mer’a olarak kullanılması gerektiği halde, bugün ekili dikili tarım yapılan alanlar; bir plan dahilinde çayır-mer’a arazisine dönüştürülmeli, bu yapılırken çiftçiye tohum desteğinde bulunulmalıdır.
- 10) Yakıt olarak kullanılan çiftlik gübresinin tarlada kullanımının sağlanması için özellikle büyük kentlerde doğal gaz yaygınlaştırılmalıdır. Kısa ve orta dönemde çiftçinin imkanları dahilinde ikame olanakları bulunamayan yerlerde, yeşil gübreleme ve yem bitkileri ekim nöbetine dahil edilmelidir. Özellikle yem bitkileri ekimi, aynı zamanda hayvancılığın yem açığını gidermesi açısından, Bölge’nin her yerinde teşvik edilmelidir.
- 11) Bölge’de arazi toplulaştırılması yapılmalıdır. Buna yönelik olarak tapu ve kadaastro işlemleri öncelikle bitirilmelidir. Arazi toplulaştırmasına yeni sulamaya açılacak alanlardan başlanmalıdır. Sulama projeleri toplulaştırılmış araziye göre yapılmalıdır.
- 12) Miras hukukunda değişiklik yapılmalı; mahalli özelliklere göre asgari parsel büyüklüğü tespit edilmeli, bu büyüklüğün altında parsel büyüklükleriyle sonuçlanacak paylaşım yasaklanmalıdır.

- 13) Uzun dönemde, tarımda verimliliği artırmanın ve bunu sürekli kılmanın yolu etkin bir yayım hizmeti verilmesi yanında, çiftçinin eğitim düzeyinin yükselmesine bağlı bulunmaktadır. Çiftçinin genel eğitim düzeyini yükseltebilmek için, kırsal kesimde eğitime önem verilmeli, yayım teşkilatınca verilecek kurslarla mesleki becerileri yükseltilmelidir.
- 14) Kırsal yolların standardı yükseltilmelidir.

3.3.2.1. Hayvancılık

- 1) Ortak mal olarak kullanılan ve dileyen herkesin istediği kadar kullandığı mer'alarda otlatılacak hayvan sayısı, mer'a kapasitelerine göre sınırlandırılmalıdır.
- 2) Mer'alarda otlatma süresi tahdit edilmelidir.
- 3) Mer'alar dönüşümlü olarak otlatılmalıdır. Mer'a Kanunu tadil edilerek, uygulama başarısını yükseltecek ihlale karşı yaptırımlar ve etkin bir denetim mekanizması getirilmelidir.
- 4) Mer'alar ıslah edilmelidir. Mer'a ıslahı zaman alan ve iyi denetlenmesi gereken bir faaliyet olduğundan; ıslah çalışmalarına, bu denetimin sosyolojik koşulları ve/veya gözleme denetleme kolaylığı nedeniyle başarı şansının yüksek olduğu yerlerden başlanmalı ve bir plan dahilinde yaygınlaştırılmalıdır. İlk uygulamaların başarılı olması, sonraki uygulamaların başarı şansını artıracaktır.
- 5) Her il ve ilçe merkezinde örgütlenecek yayım teşkilatında mutlaka birer veteriner ve çayır-mer'a uzmanı bulundurulmalı, bunların etkin görev yapabilmeleri için çalışma ve denetim esasları belirlenmelidir.
- 6) Yem bitkileri ekimi teşvik edilmelidir.
- 7) Ekolojik, topoğrafik koşulları ve toprak yapısı uygun olmadığı halde, halen üzerlerinde ekili dikili tarım yapılan araziler, çayır-mer'a haline getirilmelidir. Arazisi çayır-mer'aya ayrılması uygun görülen çiftçileri, arazilerinin verimli çayır-mer'a haline gelebilmesi için geçen sürede, bu çiftçiler uzun vadede geri alınacak düşük faizli kredilerle ve/veya asgari ölçüde nakdi ya da aynı yardımla desteklenmelidir.
- 8) Dönüşümlü otlatmaya uygun hale getirmek için, çiftçilerin mülkiyetindeki küçük çayır parselleri toplulaştırılmalıdır. Bunun için Bölge'deki tapu kadastro çalışmaları öncelikle bitirilmelidir.
- 9) Hayvan yetiştiricilerine verilecek krediler, mutlaka kontrollü kredi şeklinde olmalıdır.
- 10) Hayvansal ürünleri işleyen endüstriler teşvik edilmelidir.
- 11) Sözleşmeli hayvancılık teşvik edilmelidir.

- 12) Mer'a ve ırk ıslahı ile teşvik uygulamaları, zaman ve mekan itibarıyla uyumlaştırılmalı, örneğin; ırk ıslahı çalışmaları, çayır-mer'a ıslahı çalışmalarıyla eşanlı yapılmalı, mekan itibarıyla de aynı yerlerde uygulanmalıdır.
- 13) Çayır ve mer'aların verimini artırmak için sulama olanakları değerlendirilmeli, imkan olan yerlerde yeni sulama tesisleri kurulmalıdır.
- 14) Irk ıslahı yapılan yerlerde, çayır-mer'a ıslahı yanında; hayvan barınakları, ahır ve ağıllar ıslah edilmeli, ıslah çalışmaları kredi ile desteklenmelidir.
- 15) Veterinerlik hizmetleri yaygınlaştırılmalı ve etkinleştirilmelidir.
- 16) Hayvanların süt verme döneminde, ekonomik soğuk zincir kurulmasını sağlamak için, köy yolları iyileştirilmelidir.
- 17) Mer'a ve ırk ıslahı çalışmaları ile soğuk zincir kurulmasına, büyük kentlerin yakın çevrelerinden başlanmalı ve aşamalı olarak uzak yerlere yaygınlaştırılmalıdır.
- 18) Üretici örgütlenmelerine de yine büyük merkezlerin yakın çevrelerinden başlanmalıdır. Üretici örgütlerin kurulmasını teşvik amaçlı yönelik olarak, kredilendirmede, örgüt üyelerine öncelik tanınmalıdır.
- 19) Ülkenin imza koyduğu uluslar arası anlaşmaların elverdiği ölçüde, iç piyasa korunmalı ve hayvancılığın getirisi yükseltilmelidir.
- 20) Verim artırmaya yönelik olarak, hayvanların barınma koşullarını iyileştirmek için; modern ahır ve barınak yapımı, uzun vadeli ve düşük faizli kredilerle teşvik edilmelidir.
- 21) Bölge iklim ve çiftçi koşullarına uygun, yüksek verimli yem türlerinin geliştirilmesi için; Bölge üniversitelerindeki araştırmalar desteklenmeli ve bunlardan alınan olumlu sonuçlar yayım teşkilatı aracılığıyla yaygınlaştırılmalıdır.

3.3.2.2. Su Ürünleri

- 1) Su kaynaklarında limnolojik araştırmalar ve stok tespitleri öncelikle yapılarak, uygun görülen kaynaklar yeni balık türleri ile zenginleştirilmelidir. Avlanabilen balık miktarı, uygun avlanma teknikleri, araçları ve avlanma sezonları belirlenmeli ve bu konularda avcılarının eğitilmesi koşuluyla, uygun görülen alanlar avcılığa açılmalıdır.
- 2) Durgun su kaynaklarında (doğal ve baraj gölleri) kafes balıkçılığı geliştirilmelidir. Kafes balıkçılığının öncelikle Fırat Havzası'nda (Malatya-Elazığ) geliştirilmesi, bir bölüm tesislerin Kura-Aras ve Dicle Havzalarında yer alması öngörülmelidir.
- 3) Havuz balıkçılığı, akarsu kaynakları açısından zengin olan Fırat ve Dicle havzalarında geliştirilmeli, bir bölüm tesisler Çoruh ve Van Gölü Havzalarında yer almalıdır.

- 4) Kafes ve havuz yetiştiriciliğinde en önemli husus yavru balık ve yem ihtiyacının karşılanmasıdır. Yavru balık ihtiyacının özellikle mevcut işletmelerin ek üniteler kurmalarının teşvik edilmesi suretiyle karşılanması, yeni işletmelerin ise Elazığ, Erzurum ve Van'da kurulması uygun görülmektedir. Bölge'deki mevcut yem fabrikalarının balık yemi üretmeleri için teşvik edilmesi de yararlı olacaktır. Yem çeşitliliği artırılmalıdır.
- 5) Su ürünleri işleme sanayii; Elazığ (sazan), Erzurum (alabalık) ve Van'da (inci kefali) kurulmalıdır.
- 6) Bölge'de su ürünlerinin geliştirilmesi için kooperatifleşmenin yaygınlaştırılması gerekmektedir. Ayrıca, soğuk depolama olanaklarının geliştirilmesi zorunludur.
- 7) Avcıların ve iş gücünün eğitimine önem verilmelidir.

3.3.3. Sanayi

- 1) Sanayi; çekim merkezleri olan Malatya-Elazığ eksenine, Erzurum ve Van kentlerine yönlendirilmelidir. Erzincan ikincil bir çekim merkezi olarak desteklenmelidir.
- 2) Bölge'deki imkanları yerli ve yabancı yatırımcılara tanıtabilecek, geniş bir yelpazede danışmanlık hizmeti verecek ve sanayi gelişmesini yönlendirecek bir Ekonomik Kalkınma Ajansı (EKA) veya alternatif bir örgüt kurulmalı ve Bölge'deki Sanayi ve Ticaret Odaları bu teşkilatın yönetim kurulunda ağırlıklı olarak temsil edilmelidir.
- 3) Temel hammadde işlenmek üzere bulunduğu yerden başka bir yere taşındığı takdirde, yüksek maliyet getiren maden işleme sanayii ya da arazide dağınık şekilde üretilen ve işleme tesisi konumları, taşıma maliyetleri açısından minimum maliyeti veren noktalarda bulunması gereken çırçırılama, pancar işleme gibi endüstriler dışında, küçük kentlerde sanayi işletmeleri kurulmamalıdır.
- 4) Sanayinin organize sanayi bölgelerinde kurulmasına özen gösterilmelidir.
- 5) Devlet yardımları (teşvikler), yatırım kararlarını Bölge lehine etkileyebilecek düzeyde farklılaştırılmalı ve bu yardımların kullanımı sıkı bir biçimde denetlenmelidir.
- 6) Çekim merkezlerinin fiziki ve sosyal alt yapı düzeyleri yükseltilmelidir.
- 7) Sanayi-üniversite işbirliği teşvik edilmelidir.
- 8) Organize sanayi bölgelerindeki firmaların iş gücü eğitimleri, kamu tarafından, maliyetin belli bir yüzdesi şeklinde teşvik edilmelidir.

3.3.4. Madencilik

- 1) Bölge'deki maden ve taşocaklarının detay envanteri çıkarılarak, rezerv tespitleri yapılmalıdır. Teknik ve ekonomik açıdan işletilebilir rezervlere sahip olduğu

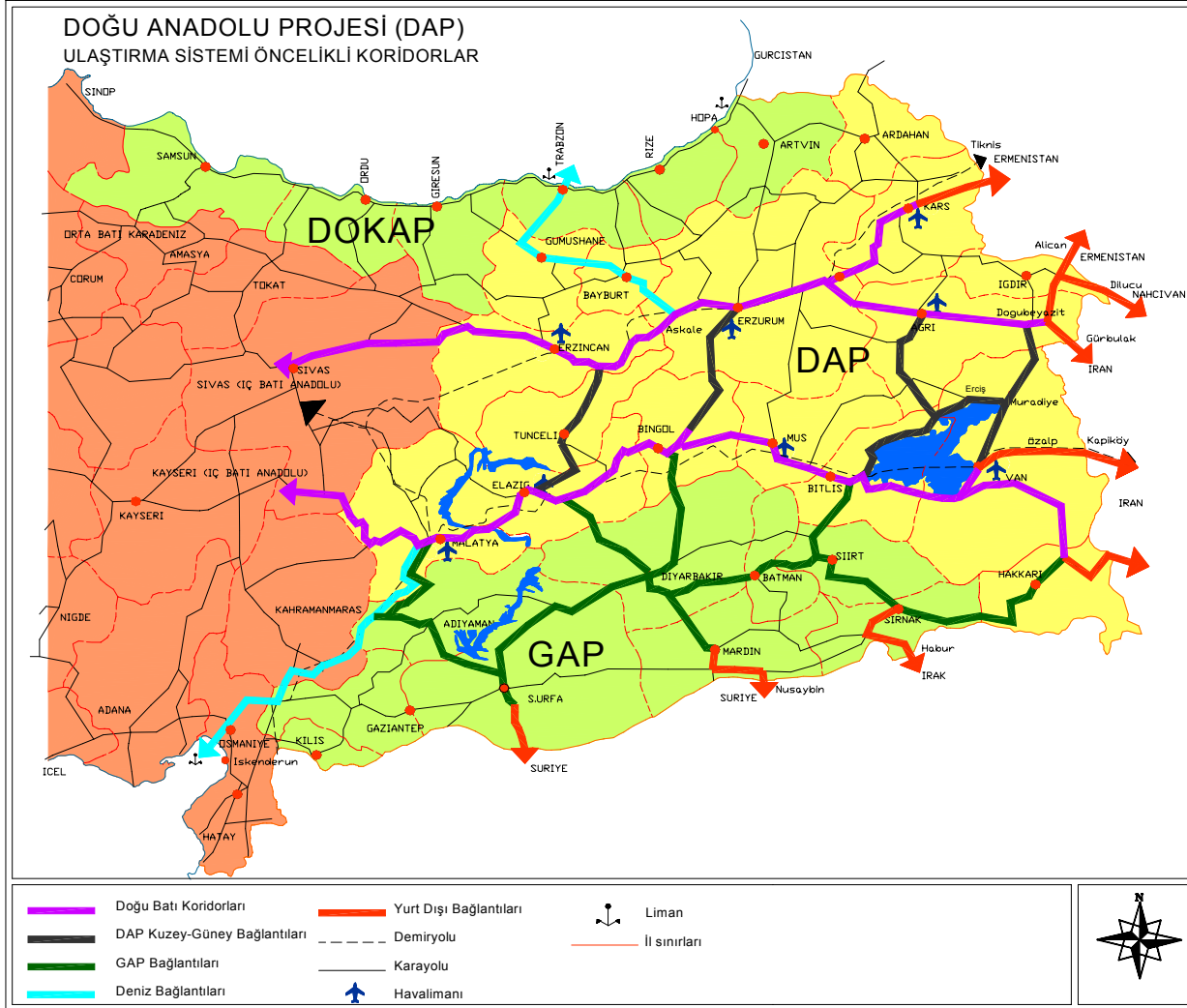
belirlenen madenlerin işletmeye alınması, Bölge imalat sanayiine girdi temini açısından desteklenmelidir.

- 2) Linyit yatakları araştırılmalı, ekonomik rezerv bulunan yerlerde termik santraller yapılmalı, evsel yakıt olarak kullanılan tezek yerine linyit kullanımı ikame edilmelidir (böylece tezek, doğal gübre olarak kullanılabilir).
- 3) Bölge'nin zengin ponza ve perlit yatakları işletilmeli, bunların inşaat malzemesi olarak kullanımı teşvik edilmelidir.
- 4) Madencilik ile ilgili mevzuatta dağınıklık giderilmeli, taş ocakları ve tuz işletmeciliği de 3213 sayılı "Maden Kanunu" kapsamına alınmalıdır.
- 5) Ruhsatlı sahaların etkin bir biçimde denetlenebilmesi açısından, Maden İşleri Genel Müdürlüğü, Elazığ ve Erzurum'da bölge birimleri oluşturmalıdır.
- 6) Madencilik sektöründe, pazar olanaklarını artırmak ve pazarlama maliyetlerini düşürmek üzere, madencilerin Birlikler halinde örgütlenmesi teşvik edilmelidir. Mermer gibi bazı madenlerin ihracat olanaklarının artırılması için Sektörel Dış Ticaret Şirketleri'nin kurulması etüd edilmelidir.
- 7) Madencilikğin çevreye olabilecek olumsuz etkileri göz ardı edilmemeli ve madenler çevresel etki değerlendirme çalışmalarının bulguları doğrultusunda işletilmelidir.

3.3.5. Ulaştırma ve Haberleşme

- 1) Bölge'nin; batı bölgeleri, güneyde GAP alanı, kuzey limanları ve doğudaki potansiyel pazarlarla ilişkisini güçlendirecek ana stratejik koridorlar; iyileştirilmeli, yüksek bir standarda ulaştırılmalı ve her mevsimde açık tutulmalıdır (**Şekil 6**, Bölge kalkınması açısından stratejik önemdeki öncelikli ulaşım koridorlarını vermektedir).
- 2) Pazarı batı bölgelerinde ya da yurtdışında olan, ağırlıklarına görece yüksek değerde mal üreten bağısız (footloose) endüstrileri teşvik etmek için Erzurum, Malatya ve Van havaalanları, Bölge'nin havayolu kargo kapıları olarak geliştirilmelidir.
- 3) Birçok köye hizmet eden ana köy yolları her türlü hava koşullarında açık tutulmalı, diğer köy yollarını her türlü hava koşullarında açık tutma çabası yerine, alternatif ulaşım ve iletişim olanakları değerlendirilmelidir.
- 4) Telefon santral kapasiteleri, özellikle sanayi ve ticaret merkezi olmaları öngörülen alt bölge merkezlerinde artan talebe koşut olarak artırılmalıdır.
- 5) Mobil haberleşme teknolojisi yaygınlaştırılmalıdır.
- 6) İletişim alt yapısı hava koşullarından yalıtılmalı, iletim hatları yer altına alınmalıdır.
- 7) Kırsal alandaki iletişim ağı geliştirilmelidir.

Şekil 6: Doğu Anadolu Projesi

- 8) Devletin televizyon yayınlarının kırsal alanlarda izlenebilmesi için gerekli çalışmalar yapılmalıdır.
- 9) Bölge üniversitelerinin, televizyon birimleri kurarak, Bölge eğitim ve kültürüne hizmet verebilme olanakları sağlanmalı; bunun için 3984 Sayılı Kanun'da değişiklik yapılmalıdır.

3.3.6. Enerji

- 1) Bölge'nin enerji arzı güvenli hale getirilmeli, özellikle sanayi merkezleri olmaları öngörülen Malatya, Elazığ, Erzurum, Erzincan ve Van'a güvenli ve kaliteli elektrik enerjisi verilmeli, buralardaki iletim hatları ve trafo merkezleri, talebi karşılayacak nicelik ve nitelikte olmalıdır.
- 2) Bölge'nin hidroelektrik potansiyeli değerlendirilmeli ve tesislerin finansmanında Yap-İşlet-Devret (YİD) modelinden yararlanılmalıdır.
- 3) Özellikle kırsal alanda yakıt olarak kullanılan tezeği ikame etmek ve yakacak temini için kullanılan ormanların daha fazla tahribini önlemek için, Bölge'deki kömür rezervleri daha etkin işletilmeli, büyük kentlerde kullanılan tezek, İran ve Türkmenistan'dan gelecek olan doğal gazla ikame edilmeli, yeni kömür rezerv arama çalışmaları yapılmalı, ekonomik rezervler bulunduğu işletilmelidir.
- 4) İran'dan gelecek doğal gaz boru hattı, Elazığ'a, Malatya'ya ve Van'a uzatılmalı, bu kentlerin ısıtma ve evsel ihtiyaçları için kullanılmalıdır. Doğal gaz, termik santrallerle bölgesel enerji açığını gidermek için de kullanılmalıdır.
- 5) Jeotermal enerji, uygun yerlerde konut, sera ve ahır ısıtmasında kullanılmalı ve buna yönelik teşvik sağlanmalıdır.

3.3.7. Çevre

- 1) Toprak erozyonunu, özellikle Fırat üzerindeki baraj göllerinin sedimentle dolarak ekonomik ömürlerinin kılmasını önlemek ve istihdam olanakları yaratmak için erozyon kontrol ve ağaçlandırma çalışmalarının yaygınlaştırılması ve hızlandırılmasıdır. Erozyon kontrol çalışmaları, uygun olan yerlerde, mer'a ıslah çalışmaları ile birlikte yürütülmelidir.
- 2) Akarsuların ve özellikle Fırat üzerindeki baraj gölleri ile Van Gölü'nün kirlenmesini önlemek için başta Malatya, Elazığ ve Van'daki sanayi tesislerinin atıkları arıtılmalıdır. Bu kentlerin evsel atıkları da arıtmaya tabi tutulmalıdır (Van'daki arıtma tesisi çalıştırılmalıdır).
- 3) Bölge'de arıtması olmayan hiçbir kirletici sanayi tesisine izin verilmemelidir.
- 4) Su kaynaklarının tarımsal ilaç ve gübreden korunmasına yönelik çiftçi eğitimine önem verilmelidir.
- 5) Doğal göller ve baraj gölleri için koruma programları geliştirilmeli ve ivedilikle uygulanmalıdır.

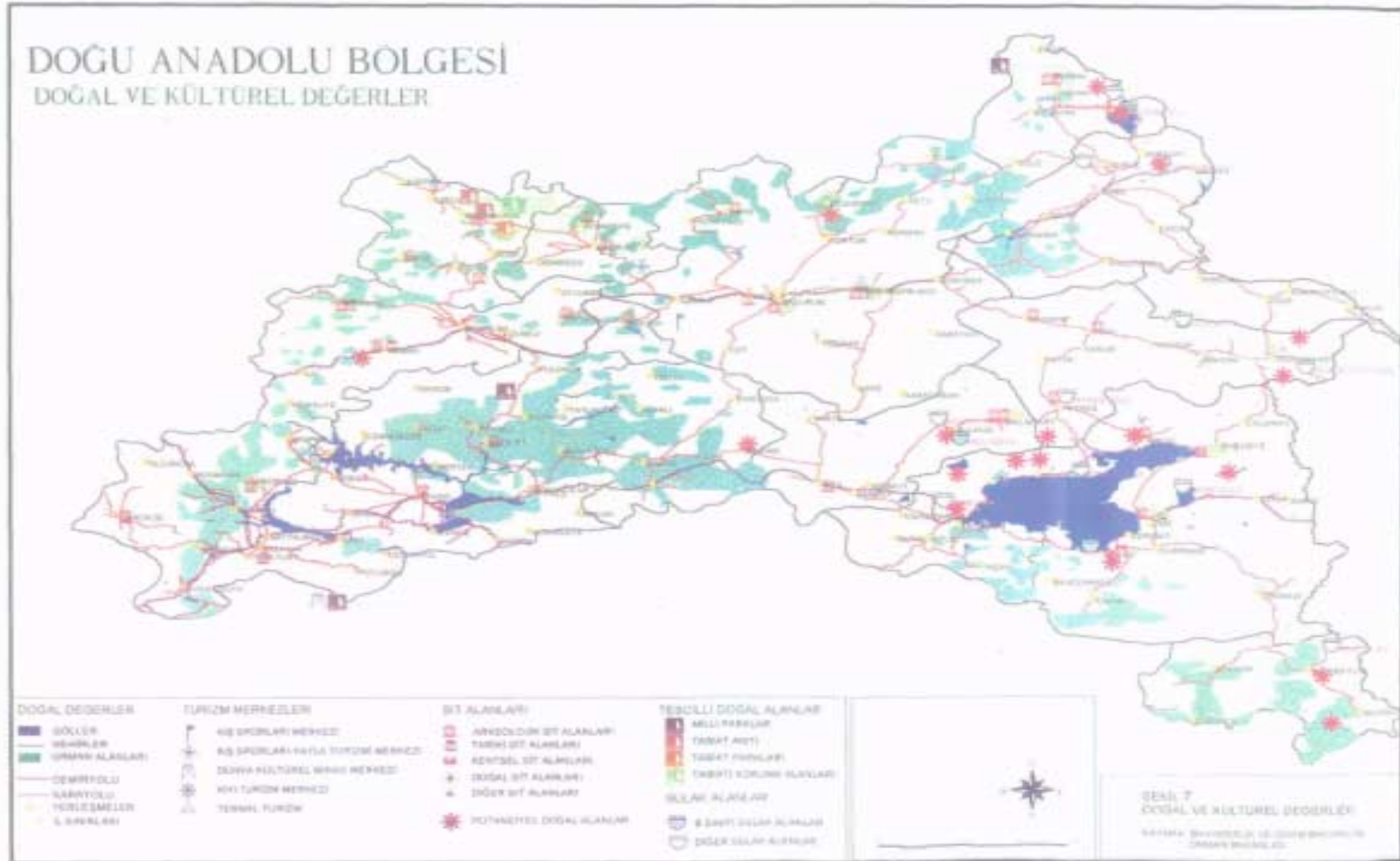
- 6) Büyük kentler öncelikli olmak üzere, yerleşmelerde düzenli katı atık depolama, bertaraf ve geri kazanım sistemleri uygulamaya konmalıdır.
- 7) Kışın hava kirliliği yoğun olan Erzurum, Malatya, Elazığ ve Van'da ısıtma ve evsel diğer ihtiyaçlar için doğal gaz kullanılmalı ve İran veya Türkmenistan'dan gelecek boru hattı, bu kentlere uzatılarak kent içi alt yapı zaman geçirmeden kurulmalıdır.
- 8) Hava kirliliğine yol açan sanayi tesislerinin baca gazı emisyonları denetlenmeli ve standartların üzerinde emisyonları olan işletmelerin arıtma sistemleri kurmaları sağlanmalıdır.
- 9) Erzurum, Malatya, Elazığ ve Van kentlerinde toplu taşıma sistemlerinin geliştirilmesine öncelik verilmelidir.
- 10) Bölge'deki ormanların tahribatını önlemek ve tahrip edilmiş olanları ıslah etmek için orman işletmeciliği, orman köylülerini orman işletmeciliğinde ve orman muhafazasında ortak yapacak, ormancılıktan elde edilen gelirin bölüşümünü de içeren bir işletme biçimine dönüştürülmelidir.
- 11) Orman amenajman planları yenilenmeli, orman kadastro çalışmaları hızlandırılmalı ve bu konuda özel sektörden hizmet alımı yoluna gidilmelidir.
- 12) Bölge'de orman altı ürünlerinin detaylı olarak tespiti ve ekonomik değerlerinin belirlenmesi amacıyla çalışmalar yapılmalı, ekonomik yönden uygun olanlarda kültür üretimi için kredi sağlanmalı, ham drog yerine işlenmiş ürün elde etme ve pazarlama olanakları araştırılmalıdır.
- 13) Bölge'de özellikle baraj yapımları nedeniyle su altında kalan yörelere has nadir bitkiler toplanarak, uygun yerlerde yeniden yetiştirilmeli ve genetik çeşitlilik korunmalıdır.
- 14) Bölge'de koruma statüsü bulunmayan ve uluslar arası kriterlere göre "B sınıfı" olarak tanımlanan sulak alanların koruma statüsüne alınması için gerekli çalışmalar yapılmalıdır. Doğubeyazıt Sazlığı (Ağrı), Arın Gölü (Bitlis), Çaldıran Sazlığı (Van) bu çerçevede öncelikli olarak değerlendirilmelidir.

3.3.8. Turizm

- 1) **Şekil 7**, Bölge turizminin gelişmesini sağlayacak "doğal ve kültürel" varlıkları vermektedir. Herşeyden önce, bu varlıklar korunmalı ve geliştirilmelidir.
- 2) Sunulacak turizm türü ve biçimleri, turizm hareketlerinin mevsimsel değil, bütün bir yıl içine yayılmasını sağlayacak çeşitlilikte olmalıdır.
- 3) Bölge'deki su kaynaklarının geliştirilmesinde, turizm etkinlikleri özellikle dikkate alınmalıdır.
- 4) Tarihi ve kültürel varlıkların korunması ve restorasyonuna önem verilmeli, arkeolojik kazılarda çıkarılan eserlerin sergilendiği ve aynı zamanda bilimsel

araştırma, dokümantasyon ve kongre merkezi olarak hizmet verecek Bölge Müzeleri kurulmalıdır.

- 5) Konaklama tesislerinde çeşitlilik sağlanmalıdır. Özellikle kış sporları merkezlerindeki konaklama tesislerinin, yaz aylarında da kullanımını sağlayacak düzenlemeler yapılmalıdır.
- 6) Bölge'nin turizm açısından tanıtımını sağlayacak etkinlikler düzenlenmeli, tanıtımda Ağrı Dağı Efsanesi gibi bilinen temalar kullanılmalıdır. Ekonomik Kalkınma Ajansı (EKA) veya alternatif bir örgüt Bölge'nin dış yatırımcılara tanıtımında etkin bir rol üstlenmelidir.
- 7) Kaliteli hizmet sunumu için her kademede eleman yetiştirilmesine önem verilmelidir.
- 8) Ağrı Dağı "Milli Park", Van Gölü Çevresi "Turizm Bölgesi" olarak ilan edilmelidir.
- 9) Bölge'de turizm hareketleri havayoluna dayalı turlarla yönlendirilmeli, turlar; sundukları turizm türleri açısından farklı, fakat kendi içinde çeşitlilik sağlayan üç alt bölge bazında düzenlenmelidir (**Şekil 8**, havayolu odaklı bu olası tur alternatiflerini vermektedir).
- 10) Turizme yönelik alt yapı yatırımları hızlandırılmalı ve yoğun bir tanıtım kampanyasına girişilmelidir.
- 11) Bölge'deki doğal ve yapay göl çevrelerinde turizm ve rekreasyona dönük düzenlemeler yapılmalı; avcılığa açılacak su kaynakları ve bu kaynaklarda avlanabilir balık miktarı, uygun avlanma teknikleri ve avlanma sezonları belirlenmelidir.
- 12) Milli Park, Tabiat Parkı, Tabiatı Koruma Alanı, Özel Çevre Koruma Alanı gibi potansiyel alanlar konusunda detaylı araştırma yapılmalıdır. Özellikle Van Gölü çevresinde bulunan Nazik Gölü (Bitlis-Ahlat), Nemrut Dağı ve krater gölleri (Bitlis-Tatvan), Aygır Gölü, Süphan Dağı (Bitlis-Adilcevaz), Bendimahir Şelalesi (Van-Muradiye), Beyazçeşme Şelalesi (Van-Gevaş), Çıldır Gölü (Ardahan), Bingöl'de Yüzen Adalar (Bingöl) bu kapsamda değerlendirilebilecek bazı alanlardır.

3.4. MEKANSAL STRATEJİ

- 1) Bölge'nin ülke pazarının sirket merkezine ve ana ihraç ve ithal kapılarına görece konumundan kaynaklanan dezavantajlarının bir ölçüde aşılması ve sanayi işletmelerine rekabet gücü kazandırılması; sanayinin ve buna yönelik fiziki ve sosyal alt yapının oluşturulmasında bir çekim merkezleri politikasının izlenmesine, bir başka deyişle, sanayi ve alt yapının belli kentlerde ya da kentsel bölgelerde yoğunlaştırılmasına bağlı bulunmaktadır. Sanayinin gelişmesinin zayıf olduğu bir bölgede, özellikle küçük ve orta boy işletmelerin rekabet güçlerini artıracak, dışsal ekonomilerle ağ ekonomilerinin oluşmasına ortam hazırlayabilecek, kaynak tasarrufu sağlayacak, nitelikli personelin Bölge'ye çekilmesi ve oluşacak sosyal

ortam nedeniyle Bölge’de tutulmasında etkin olabilecek tek politika, çekim merkezleri politikasıdır.

Bölge’de; nüfus büyüklükleri, mevcut sanayileri, alt yapı durumları, ulaşım ve iletişim bağlantıları itibarıyla potansiyel çekim merkezleri bulunmaktadır. Bunlar Malatya-Elazığ Kentsel Bölgesi, Erzurum ve Van kentleridir. Bu kentler, aynı zamanda; Bölge içi ve bölgeler arası ulaşım bağlantıları, topoğrafya, ekonomik faaliyet hacmi ve yerleşmeler arası fonksiyonel ilişkilerin ortaya çıkardığı ve yüzyıllardır önemli ticari ve idari merkezler olagelmiş alt bölge merkezleridir. Kars, Muş, Ardahan, Bayburt ve Iğdır illeri Erzurum Kenti’nin; Bingöl, Elazığ, Malatya ve Tunceli illeri Malatya-Elazığ kentsel merkezlerinin; Bitlis, Hakkari ve Van illeri ise Van Kenti’nin etki alanı içinde bulunmaktadır.

Bölge’deki mevcut imalat sanayii halihazırda bu dört kentte yoğunlaşmıştır. 1997 yılında, Bölge’de yaratılan imalat sanayisi katma değerinin yüzde 54,6’sı Malatya İl’inde, yüzde 14,4’ü Elazığ İl’inde, yüzde 9,7’si Erzurum İl’inde ve yüzde 5,5’i de Van İl’inde yaratılmıştır.

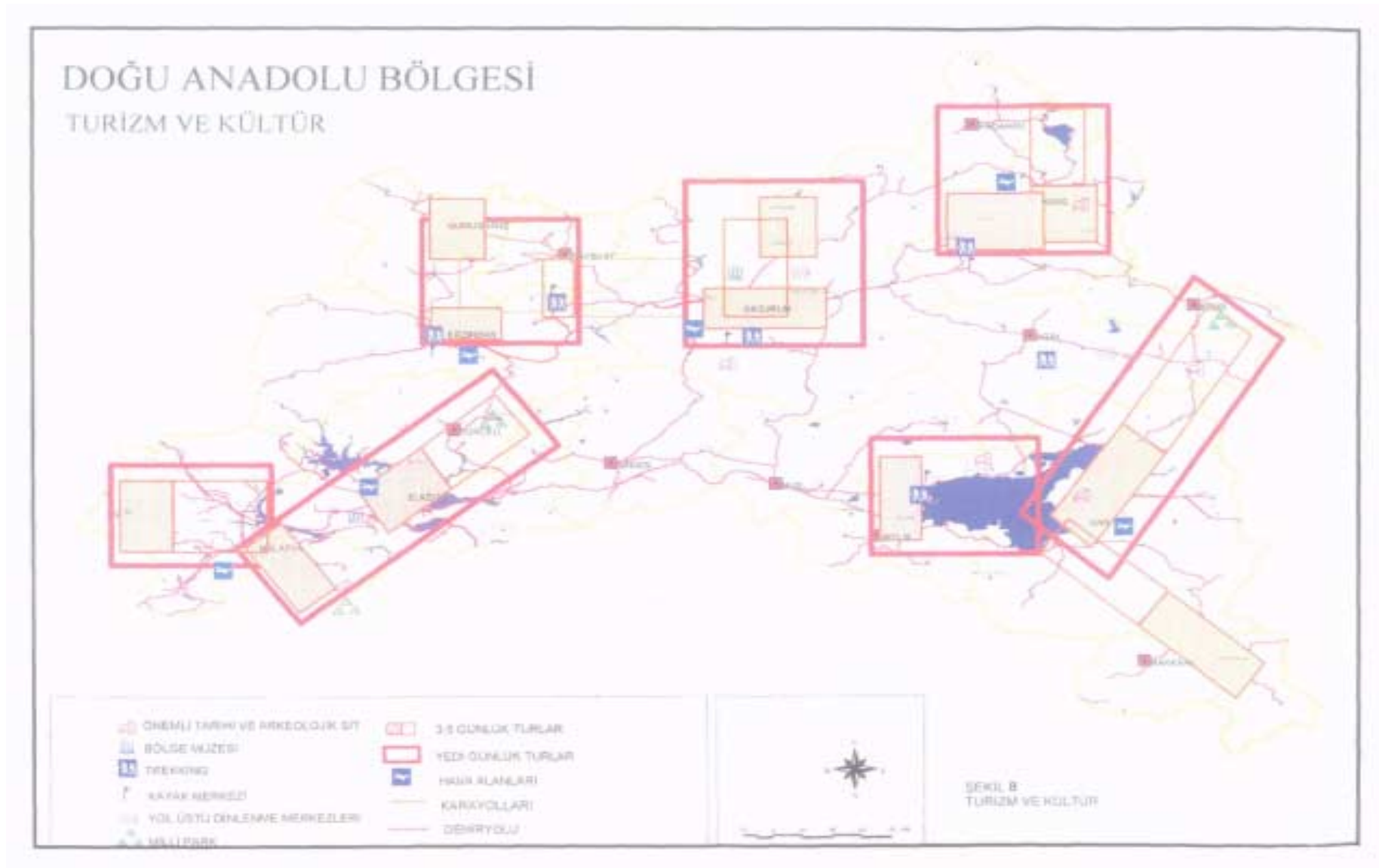
Sanayinin, özellikle Malatya ve Van illerindeki sanayinin büyük bir bölümü il merkezlerinde yer almaktadır. Bölge’de Erzincan, 2’inci derece bir sanayi merkezidir. Bu kentlerin hepsi; önemli yol kavşaklarında bulunmaları, toprak ve su kaynakları bakımından zengin ve verimli ovalara yakınlıkları, meslek yüksek okulları ve Atatürk Üniversitesi’ne bağlı fakülteleri bulunan Erzincan dışında, üniversite kentleri olmaları açısından ortak özellikler taşımaktadır.

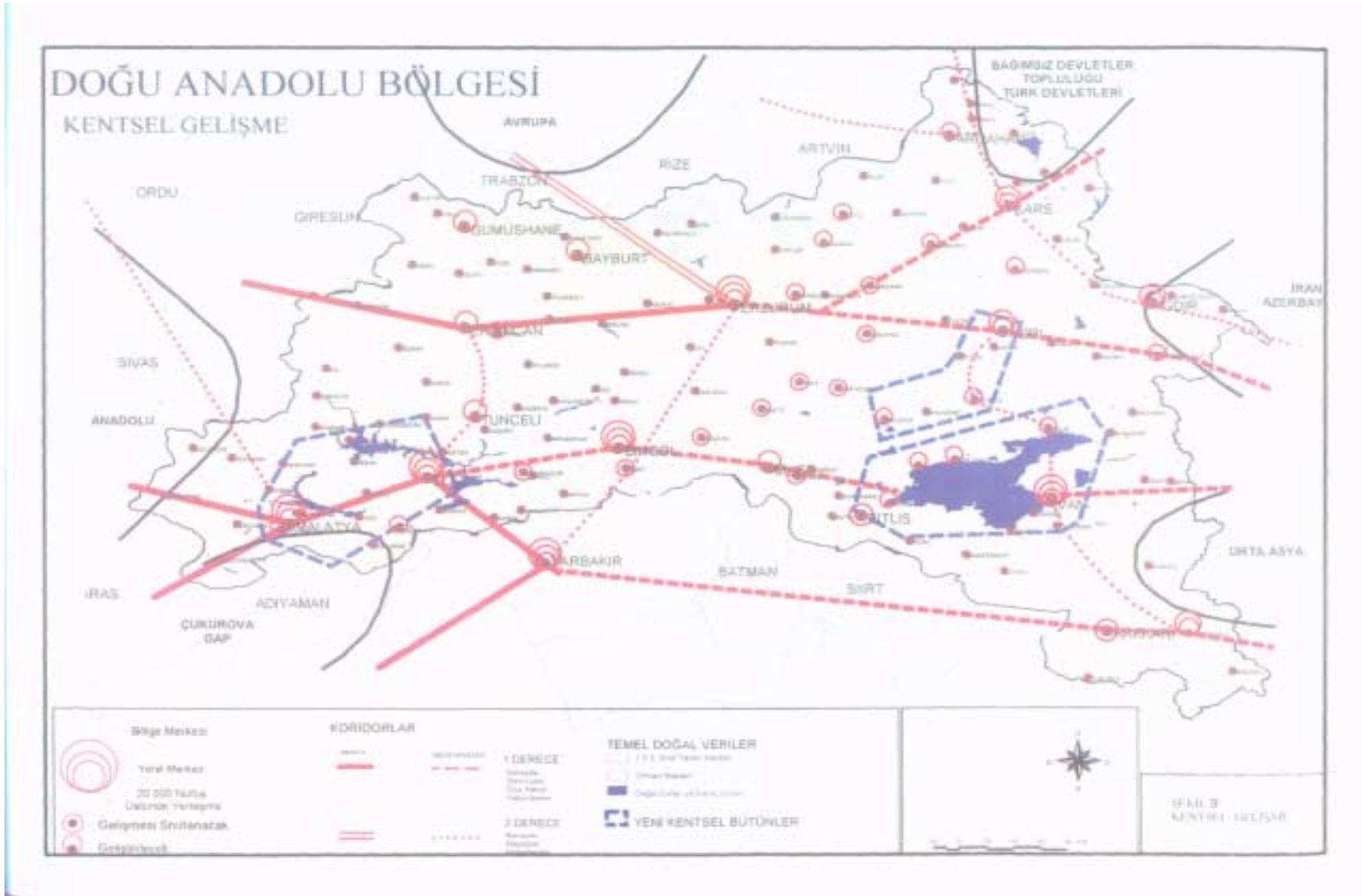
Bölge’de iktisadi yapının değişmesi, bu iktisadi yapı değişimini sağlayabilecek ölçüde sanayileşmesi ve üst derece hizmetlere sahip olabilmesi; birer sanayi ve hizmet konum yeri olarak, bu üç çekim merkezinin azami ölçüde desteklenmesine bağlı bulunmaktadır.

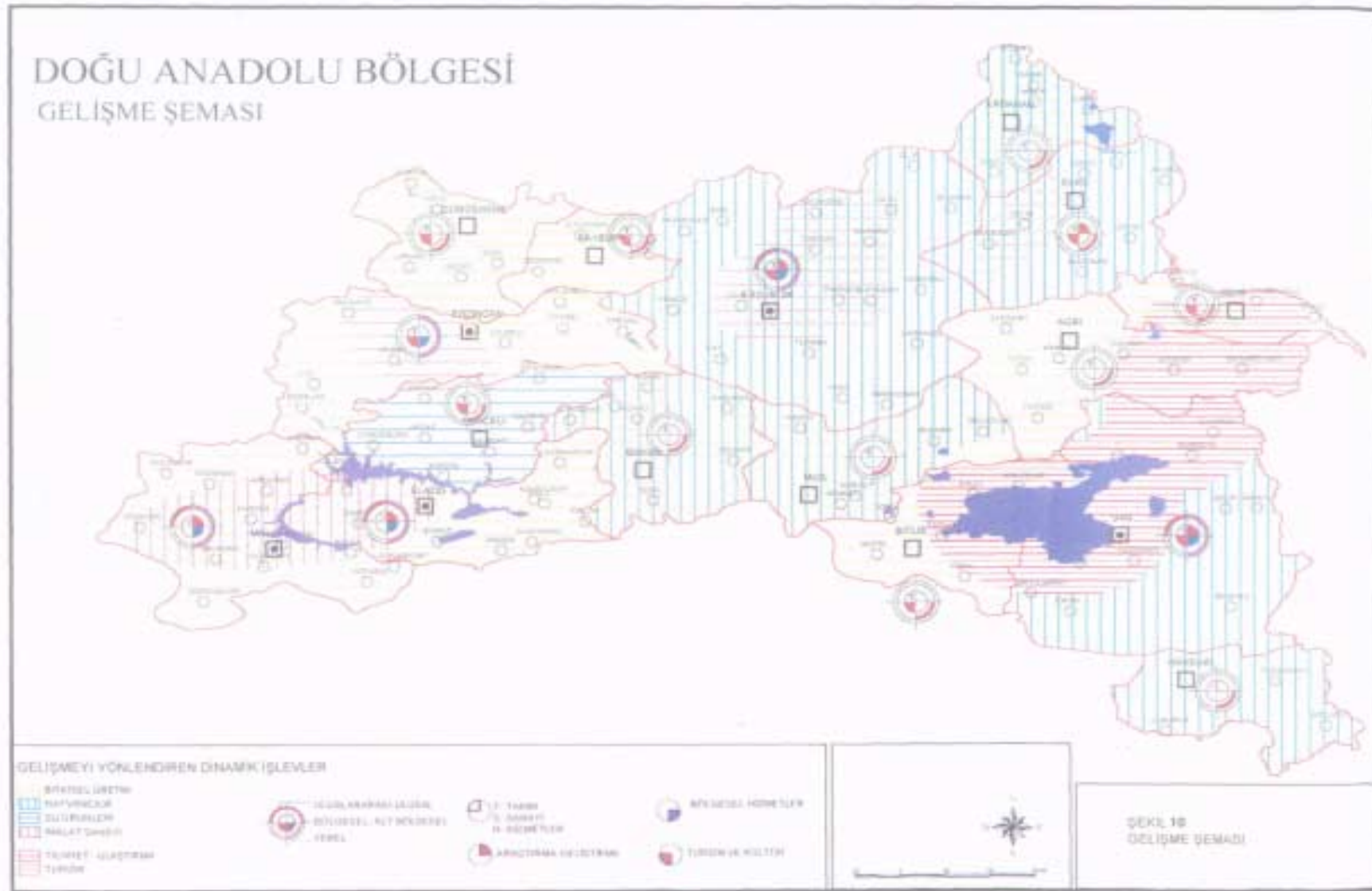
Sanayi, bu merkezlerde kritik bir kitleye ulaştıktan sonra, bunların çevresindeki ve buralarda doğmuş bazı ekonomilerden yararlanabilecek bir konumda olan başka merkezlere yayılabilir. Hammaddeye dönük endüstriler dışındaki sanayilerin, daha uzun bir süre, bu merkezler dışında verimli çalışabilme ve rekabet gücüne sahip olabilme olasılığı oldukça düşüktür.

Çekim merkezleri, doğudan batıya göçün önünde önemli bir filtre oluşturacak ve doğu-batı göçü zamanla azalacaktır. Bu süreç, batıdaki büyük kentler üzerinde baskıyı azaltacak ve bu kentlerde daha iyi hizmet sunumunu ve yaşam kalitesini artıracaktır (**Şekil 9**; yukarıda özetlenen stratejiler çerçevesinde oluşturulan öneri kentsel gelişmeyi ve mekansal yapıyı; **Şekil 10** ise, önemli yerleşmelere yüklenen fonksiyonları ve Bölge gelişme şemasını vermektedir).

Bu bağlamda, Malatya-Elazığ eksenini; sanayinin, üretici hizmetlerinin, sağlık ve eğitim hizmetlerinin, ulaşım ve haberleşmenin, araştırma ve geliştirmenin ve kültürel etkinliklerin yoğunlaştığı bir odak koridor olarak geliştirilmelidir. Erzurum; doğu-batı, Trans-Asya bağlantısını ve Doğu Karadeniz ile GAP Bölgesi arasındaki bağlantıyı sağlayan stratejik bir ulaşım, ticaret, eğitim, kültür ve sanayi merkezi olarak desteklenmelidir. Van; özellikle bir turizm merkezi olarak geliştirilmeli, İran ve Asya bağlantısının önemli bir kapısı olarak düşünülmelidir.

Nüfus artışının göl üzerindeki olumsuz etkilerine karşı koruma tedbirlerinin entegre bir yaklaşımla ele alınabilmesi ve turizm potansiyelinin korunabilmesi için, Van Gölü çevresi turizm ve yerleşme açısından bir bütün olarak planlanmalıdır.

- 2) Erzurum, Malatya, Elazığ ve Van kentlerinde fiziki ve sosyal alt yapının yeterli düzeyde sağlanmasına öncelik verilmelidir. Fiziki ve sosyal alt yapının geliştirilmesinde ikinci öncelik; alt bölgesel merkezler olarak geliştirilecek kentler dışındaki il merkezlerine; üçüncü öncelik, belli bir nüfus eşiğinin üzerindeki ilçe merkezlerine verilmelidir.
- 3) Özellikle alt bölge merkezlerinin batı bölgelerine ve GAP Bölgesi'ne olan ulaşım bağlantıları geliştirilmelidir.
- 4) İlçe merkezleri, kırsal kesime hizmet götüren ana üsler olmalı ve bunların çevre köylerle olan ulaşım bağlantıları geliştirilmelidir.
- 5) Bütün kamu yatırımlarında ve özel sektörü teşvik politikalarında, yerleşme merkezlerine yüklenebilecek fonksiyonlar irdelenmeli ve yatırımların; mekanda birbirlerini destekleyecek, birbirine dışsal ekonomiler yaratacak, güçlü Alt Bölgesel ve alt bölgesel altı merkezler oluşturulmasında etkin olabilecek şekilde yapılmasına özen gösterilmelidir. Faaliyetler; ekonomik, sosyal ve kültürel yönden uygun ortamlar da iseler desteklenmelidir.
- 6) Yeni özel sektör yatırımlarını uyarabilmek ve mekanda faaliyetlerin yoğunlaşmasından doğan ölçek ekonomilerinden ve yığılma ekonomilerinden yararlanarak alt bölge ekonomilerine ivme kazandırabilmek için; her türlü kamu alt yapı yatırımında ve teşviklerin verilmesinde öncelik, alt bölge merkezlerine; Malatya, Elazığ, Erzurum ve Van'a verilmelidir. İkinci öncelik, Bölge'de 4.kademe merkezler olan Erzincan, Kars, Bayburt, Iğdır, Muş, Bingöl, Ağrı, Tatvan ve Erciş'e verilmelidir. Dördüncü kademe merkezlerden Gümüşhane, Bitlis, Hakkari, Tunceli ve Ardahan'a ise potansiyellerine göre öncelik tanınmalıdır.
- 7) Sağlık ve eğitim hizmetleri, yeterli donanım ve personele sahip tesislerle, kendi içlerinde kademelenmiş olarak bütün merkezlerde tatminkar bir ölçüde sağlanmalıdır. En ihtisaslaşmış ve talep eşikleri yüksek tesis ve hizmetlerin alt bölge merkezlerinde konumlandırılmasından başlayarak, hizmet ölçeği ve çeşidine göre alt kademe merkezlerine doğru inilmelidir.
- 8) Merkez köy politikası gözden geçirilmelidir. Bu süreçte aşağıdaki hususlar dikkate alınmalıdır.
  - i) Merkez köylerin sayısı çok fazla olmamalı, az sayıda güçlü ve çevresi için merkezilik özelliği gösteren yerleşmeler merkez köy olarak seçilmelidir. Bu çerçevede, merkez köyler etki alanlarındaki kırsal yerleşmelerden daha yüksek nüfusa sahip olmalı ve yıllar itibarıyla nüfusları artmış veya en azından önemli nüfus kaybına uğramamış olmalıdır.
  - ii) 500 kişinin altında nüfusa sahip hiçbir köy merkez köy olarak belirlenmemelidir.

- iii) İlçe merkezine yakın bir konumda bulunan kırsal yerleşmeler, ancak belirgin bir etki alanına sahip olmaları ve bu etki alanı içindeki yerleşmelerin ilçe merkezine ulaşımının zor olması halinde merkez köy olarak seçilmelidir.
- iv) Mevcut ve projeksiyon nüfusu düşük, kırsal kesimi yüzölçümü itibarıyla küçük ilçelerle, ilçe merkezine giden devlet yolu çevresinde doğrusal bir yerleşme formuna sahip ilçelerde; merkez köy belirlenmesine gerek yoktur. Bu tür ilçelerde, ilçe merkezinin güçlendirilmesi esas olmalıdır.
- v) 1997 Genel Nüfus Tespiti sonuçlarına göre nüfus yitirdiği anlaşılan, ancak daha önceki yıllarda önemli bir nüfus büyüklüğüne erişmiş yerleşmelerin daha iyi bir alternatif bulunmadığı takdirde merkez köy statüsü sürdürülmelidir.
- vi) Sınır ve sınır kapılarına yakın köylere, diğer niteliklerinin uygun olması durumunda, merkez köy olarak değerlendirilmede öncelik tanınmalıdır.
- vii) Mevcut merkez köylerden yukarıdaki kriterlere uymayanlar merkez köy statüsünden çıkarılmalıdır.
- viii) Bölge'de merkez köyler, kamu hizmet ve yatırımlarında etkinlik sağlamanın ötesinde, bir kırsal kalkınma aracı olarak kullanılmalıdır.

Planlama aşamasında, yukarıda belirtilen kriterler ışığında bir çalışma yapılmış ve Bölge'deki 787 merkez köyün sadece 403'ünün merkez köy olabileceği sonucuna varılmıştır (Şekil 11, Bölge'deki kırsal yerleşmeleri ve bazı merkez köyleri vermektedir).

3.5. FİNANSMAN

- 1) Özel bankalar; taleplerin banka açısından ekonomik olmayan küçük miktarlarda olması, teminat ve ipotek gösterilememesi ya da ipoteğin nakde çevrilmesindeki güçlükler gibi nedenlerle DAP Bölgesi'ndeki işletmelere kredi vermekten kaçınmaktadır. Bu sorunu aşmak üzere halen yürürlükte bulunan Kredi Garanti Fonu güçlendirilmeli ve etkinleştirilmelidir.
- 2) Tarımsal krediler, Ziraat Bankası tarafından kontrollü kredi uygulamaları biçiminde sağlanmalıdır. Bu çerçevede krediler, etkin bir yayım ve eğitim desteği ile birlikte verilmelidir.
- 3) Kırsal ve kentsel alanların yoksul kesimlerinde yapılan küçük ölçekli, gelir getirici faaliyetlere yönelik ve ticari banka kaynakları dışında, yeni bir finansman sisteminin geliştirilmesi yararlı olacaktır. Kar amacı gütmeyen bir şirket veya vakıf biçiminde yapılandırılacak bu kuruluş, resmi veya gayri resmi biçimde örgütlenmiş küçük gruplara müteselsil kefalete dayalı kredi ve aynı destek sağlamalıdır. Ekonomik Kalkınma Ajansı (EKA) veya alternatif bir yapıya ya da yerel yönetimlere bağlı olarak oluşturulacak bu kuruluşa, kamu ve özel bankaların ve yerel kuruluşların katılımı sağlanmalıdır. Sivil toplum kuruluşları ve yerel halktan gönüllü kişiler; sistemin yönetiminde, izleme ve denetiminde rol alabilmelidir.

- 4) Kırsal alanlarda özellikle küçük üreticilere yönelik, müteselsil kefalete dayalı bir mikrofinans sistemi geliştirilmelidir.
- 5) Küçük tasarrufların, yatırımlara yönlendirilmesi suretiyle kalkınmanın finansmanında önemli bir araç olarak işlev görebilmesi için; gayrimenkul sermaye ortaklıkları kurulmalıdır.
- 6) Bölgesel Kalkınma Bankası (BKB) kurulmalı veya Türkiye Kalkınma Bankası (TKB) bölgesel kalkınma anlayışı içinde yeniden örgütlenmelidir.

3.6. KAMUNUN ROLÜ

- 1) Ulaşım ve iletişim olanaklarının geliştirilmesi, güvenli enerji ile sosyal ve fiziki alt yapının sağlanması, özellikle büyük kentlerde kent alt yapısının yeterli düzeye ulaştırılması, her türlü alt yapının zaman içinde hizmet kapasitesinin yüksek tutulması, sulama alt yapısının kurulması, erozyonun, su, toprak ve hava kirlenmesinin önlenmesi, iyi bir yayım teşkilatının oluşturulması ve bazı stratejilerin başarıya ulaşması için gerekli yasal ve kurumsal düzenlemelerin yapılması kamunun görevidir. Bu görevlerin etkin bir biçimde yerine getirilmesi, Bölge kalkınmasının en önemli koşullarıdır.
- 2) Kamu; Bölge’de girişimciliği teşvik etmeli ve aksi halde gerçekleşmeyebilecek yatırımları gerçekleştirmek amacıyla, bazı durumlarda azınlık hissesi yoluyla sanayi tesislerine ortak olabilmelidir. Bu gibi durumlarda azınlık hisseleri de bir süre sonra özel kesime devredilmelidir. Özellikle yerel idarelerin, azınlık hissesi yoluyla sanayi girişimlerine ortak olmaları, Bölge bağlamında iyi sonuçlar verebilir.
- 3) Sanayide, ağırlıklı rolü özel kesim üstlenmelidir. Ancak, sermayenin ve girişimciliğin az ve risklerin yüksek olduğu bir bölgede, özel kesimin bu rolü iyi ve etkin şekilde yerine getirebilmesi, kamunun etkin çalışmasına bağlıdır. Fiziki ve sosyal alt yapının geliştirilmesi ve etkin hizmet verecek şekilde işletilmesi yanında, kamu, özel sektörü çeşitli araçlarla teşvik etmelidir. Teşvik, bir rant kaynağı olmaktan çıkarılarak, Bölge’de kalıcı istihdam yaratacak girişimcilere verilmelidir. Potansiyel girişimciye sermaye kıtlığı sorununu aşabilmek için, devlet yardımları; bugünkü parasal teşvikler ve vergi indirimleri yanında, hazır fabrika binası, düzgün işleyen bir alt yapı, makine-ekipman kiralamasına sübvansiyonlar şeklinde olmalıdır.
- 4) Bölge’de, kamunun öncülüğünde ancak Bölge’deki Sanayi ve Ticaret Odaları temsilcilerinin ağırlıklı olarak temsil edileceği bir Ekonomik Kalkınma Ajansı (EKA) veya alternatif bir yapı kurulmalıdır.
- 5) Bölge’de sivil toplum örgütlerinin, gönüllü kuruluşların oluşumu ve faaliyetleri, kamu tarafından desteklenmelidir. Kamu, bazı projelerin uygulanmasında ilgili konuda uzmanlık kazanmış sivil toplum örgütlerinin uzmanlığından yararlanmalı, onlarla işbirliği yapmalıdır.

- 6) Bölge'nin kalkınması, büyük ölçüde kendi potansiyelinin harekete geçirilmesine bağlı bulunmaktadır. Kamunun bu konuda yapması gereken en önemli görevi, sektörel stratejilerde kendisine yüklenen fonksiyonları etkin bir biçimde yerine getirmek ve girişimcilik dahil bu potansiyeli harekete geçirmektir.

4. SENARYOLAR, PLAN VE UYGULAMA

4.1. VIII. BEŞ YILLIK KALKINMA PLANI VE DAP ANA PLANI

DAP Bölgesi'nde, kişi başına düşen gelirin uzun dönemde Türkiye ortalamasına yaklaştırılması, bu Plan'ın başta gelen hedeflerinden biridir. Bu hedefe yönelik bir plan yapılabilmesi için, Türkiye'nin uzun dönemdeki tahmini büyüme hızının bilinmesi gerekir.

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (VIII.BYKP) Stratejisi'nde, ülkenin 2001-2023 döneminde yıllık ortalama yüzde 7 dolayında büyümesi öngörülmektedir. Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)'nin Plan'a hazırlık olarak yaptığı perspektif çalışmasında ise, Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) büyüme hızının iyimser bir tahminle; 2001-2005 döneminde yılda yüzde 5,7, 2006-2010 döneminde yüzde 6, 2011-2015 döneminde yüzde 6,4 ve 2016-2020 döneminde yüzde 6,6'lık bir performans gösterebileceği, bir alt sınır olarak da aynı dönemler itibarıyla büyüme hızının sırasıyla; yüzde 3,7, yüzde 4, yüzde 4,5 ve yüzde 5,1 olabileceği tahmini yapılmıştır.

DAP Bölgesi'nde kişi başına gelirin Plan dönemi sonunda, Türkiye ortalamasına makul ölçüde yaklaşabilmesi için, Bölge'nin büyüme hızının ülkenin büyüme hızından hayli yüksek olması gerekir. Ülke ortalamasından yüksek olan ve düşme eğilimine rağmen, Plan dönemi içinde ülke ortalamasından daha yüksek kalması muhtemel olan doğal nüfus artış hızı göz önüne alındığında; Plan'ın hedefine ulaşması ancak, Bölge'nin görece yüksek bir tempoda büyümesine bağlıdır.

VIII. BYKP ülke hasılasının bileşiminin de değişmesini ve 2023 yılında tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin toplam katma değer içindeki paylarının sırasıyla yüzde 5, yüzde 30 ve yüzde 65 olmasını öngörmektedir. Tarımdaki istihdamın da dönem sonunda yüzde 10'lara gerilemesi beklenmektedir. Ülke için öngörülen bu değişimin, hem ülke stratejisine uyum hem de Bölge için hedeflenen gelir düzeylerine ulaşılması bakımından Bölge'ye yansması ve Bölge'de tarımın hem Bölgesel hasılaya katkısının hem de istihdamdaki payının düşmesi gerekecektir. DAP Ana Planı bu istikamette hazırlanmıştır.

VIII. BYKP ve stratejisi, kamunun değişik sektörlerdeki rolünü yeniden tanımlamaktadır. Kamu, imalat sanayiinden büyük ölçüde çekilecek ve ağırlık; enerji, ulaştırma-haberleşme, eğitim ve sağlık sektörlerine verilecektir. Örneğin; VII. BYKP'daki harcamalar baz olarak alınacak olursa, kamunun VIII. BYKP döneminde eğitim harcamaları 2,4 kat, sağlık harcamaları 1,8 kat ve enerji yatırımları 2,4 kat artacaktır. Bunlara karşın imalat sanayiindeki kamu yatırımları artışı sadece yüzde 16 olacaktır. DAP Ana Planı da, VIII.BYKP ve stratejisinde kamu için öngörülen role uygun olarak hazırlanmıştır. Plan'da imalat sanayii sektörü yatırımlarının, kamunun desteğinde özel kesim tarafından yapılması öngörülmektedir. Kamu, tarım ve sanayide alt yapının oluşturulmasında, enerji ve ulaşırmada, eğitim ve sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılıp standartlarının yükseltilmesinde başrolü oynayacak olmasına karşın, kendisi bir sınai girişimci olmayacaktır. Ancak bu, kamunun Bölge'de sanayiden tamamen çekilmesi anlamına gelmemektedir.

VIII. BYKP ve bu planın 2023 perspektifi bağlamında, Bölge için oluşturulan senaryolarda gelecekte Bölge ile ilgili beklentiler şöyle sıralanabilir:

- i) Bölge'nin hızlı, istikrarlı ve sürdürülebilir bir büyüme sürecine girmesi,
- ii) Bu büyüme sonucu Bölge'de kişi başına düşen gelirin ülke ortalamasına yaklaşması,
- iii) Bölge'nin, yavaşlarsa da ülke ortalamasına göre yine de daha yüksek hızda artan nüfusunun, gittikçe daha yüksek bir oranda Bölge'de iş bulması ve Bölge dışına göçün zamanla azalması,
- iv) İstihdamın ve gelirin yapısının değişmesi, emek verimliliğinin artırılarak tarımdaki emek fazlasının sanayi ve hizmetlere kaydırılması,
- v) Bölge'de iş gücü niteliğinin eğitim ve sağlığa önem verilerek artırılması,
- vi) Bölge'de yaratılan tasarrufların Bölge'de yatırıma dönüşmesi, fiziki ve sosyal alt yapının iyileştirilerek etkin bir organizasyonla, Bölge'ye Bölge dışından yatırım çekilmesi,
- vii) Çayır-mer'aların ıslah edilmesi, etkin yönetimi; hayvan ırklarının ıslahı ve yem bitkileri üretiminin artırılmasıyla, hayvansal ürün arzının artırılması ve artan ülke hayvansal ürün talebinin karşılanmasına daha büyük katkıda bulunulması,
- viii) Gümrük Birliği ve küreselleşmeyle artan rekabet karşısında güç duruma düşen, görece düşük ücretli iş gücüne dayanan sanayiler ve işletmeler için nitelikli iş gücü ve alt yapı sağlanarak, bu sanayi ve işletmelerin Bölge'de konumlarının özendirilmesi ve bunlara rekabet gücü kazandırılması,
- ix) Sürdürülebilirliğin bir ön koşulu olarak çevrenin korunması,
- x) Bölge'nin yurt içi ve yurt dışı tanıtımının yapılarak, Bölge'ye önemli ölçüde turist çekilmesi ve bu sektörde istihdam olanaklarının artırılması,
- xi) Bugün kişi başına düşen gelirleri, toplam ekonomik faaliyet hacimleri ve ithalatları düşük olan, fakat doğal kaynakların değerlendirilmesiyle ileride hızlı bir büyüme temposu yakalamaları olası görülen Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinin artan ithalat talebinin, büyük miktarlarda olmasa da gittikçe artan bir oranının, Bölge'den karşılanması,
- xii) Sivil toplum örgütlerinin ve gönüllü kuruluşların, gittikçe artan bir şekilde Bölge'nin ekonomik ve sosyal hayatının gelişmesinde rol almaları,
- xiii) Ekonomik faaliyetlerin, gittikçe artan bir oranda örgütlü bazda düzenlenmesi; kırsal ve kentsel kesimlerde üretici birliklerinin oluşturulmasıyla, her iki kesimde de ucuz girdi temini ve daha etkin pazarlama yoluyla işletmelere rekabet gücü kazandırılması.

Bölge'nin bütün bunları gerçekleştirebilmesi için önemli ölçüde yatırım yapılması gerekecek ve yeni örgütlenmelere ihtiyaç duyulacaktır. Yatırımlar konusu aşağıdaki bölümlerde, örgütlenme konuları da ilgili sektörlerde ele alınmıştır.

4.2. SENARYOLAR VE GEREKLİ YATIRIM BÜYÜKLÜKLERİ

Ekonomik ve coğrafi özellikler dikkate alınarak üç alt bölgeye ayrılan DAP Bölgesi'nin her bir alt bölgesi için üç farklı senaryo üretilmiştir. Bu senaryolarda; kent kır ayırımı, kısa, orta ve uzun dönemde her alt bölgenin gelişme potansiyeli, ülkenin geçmişteki büyüme performansı ve gelecekteki olası büyüme hızı göz önüne alınmış ve ülke ortalamasına görece her alt bölge için kişi başına düşen gelir hedefleri belirlenerek, bu hedeflere ulaşmak için gerekli büyüme hızları, sektörel istihdam düzeyleri ve yatırımlar irdelenmiştir.

Her alt bölge için, o alt bölgenin arz ettiği potansiyele göre geliştirilen üç ayrı senaryodan en mütevazı olanı A1 Senaryosu'dur. Bu senaryodaki öngörülere göre, DAP Bölgesi 2001-2005 arası yılda ortalama yüzde 5,3, 2006-2010 arası yüzde 6,6, 2011-2020 arası yüzde 6,9 büyüyecek (**Tablo 6**) ve Bölge'de kişi başına gelir 2005'te ülke ortalamasının yüzde 46'sına, 2010'da yüzde 49,3'üne, 2020'de yüzde 57,7'sine ulaşacaktır (**Tablo 7**). Senaryolar içinde en iddialı olan A3 Senaryosu'nda ise, belirtilen tarihlerde kişi başına gelir ülke ortalamasının sırasıyla; yüzde 50,1'ine, yüzde 59,8'ine ve yüzde 86,2'sine yükselecektir.

Tablo 6: Gayrisafi Yurt İçi Hasılanın Ortalama Yıllık Büyüme Hızları (Yüzde)

	A1			A2			A3			1987-1997
	2001-2005	2006-2010	2011-2020	2001-2005	2006-2010	2011-2020	2001-2005	2006-2010	2011-2020	
ERZURUM ALT BÖLGESİ	5,0	6,5	7,1	6,0	8,2	8,4	6,6	9,3	9,6	1,6
1. Tarım	3,8	4,4	4,8	4,4	5,9	5,7	4,6	6,0	5,6	
2. Sanayi	10,3	11,4	9,5	11,6	12,3	12,2	13,3	14,3	13,4	
İmalat Sanayii	12,1	11,8	11,0	13,1	12,7	13,7	14,6	15,2	15,2	
3. Hizmetler	4,8	6,4	7,4	5,9	8,3	8,3	6,4	9,5	9,8	
Kamu Hizmetleri	1,1	2,8	2,9	1,1	2,7	3,6	1,5	3,1	6,0	
MALATYA-ELAZIĞ ALT BÖLGESİ	5,6	6,5	6,5	6,6	7,5	7,4	7,4	8,0	7,8	2,2
1. Tarım	4,3	5,3	5,5	5,2	5,4	5,4	5,5	5,3	5,4	
2. Sanayi	5,8	7,6	7,2	7,2	9,2	8,4	8,7	9,0	8,1	
İmalat Sanayii	5,5	7,6	7,4	7,2	9,6	8,7	8,8	9,2	8,3	
3. Hizmetler	6,0	6,4	6,4	6,8	7,3	7,3	7,5	8,3	8,2	
Kamu Hizmetleri	4,2	3,4	3,3	4,3	3,5	3,3	4,3	3,5	3,3	
VAN ALT BÖLGESİ	5,4	7,0	7,1	6,2	8,3	8,7	7,3	9,2	9,7	2,6
1. Tarım	3,2	6,2	6,6	4,2	6,2	6,1	5,1	6,9	7,2	
2. Sanayi	9,8	12,0	12,0	15,4	15,9	13,9	17,5	16,7	15,7	
İmalat Sanayii	10,3	12,1	11,8	15,8	15,7	13,6	17,3	16,5	16,0	
3. Hizmetler	5,6	6,7	6,4	5,8	7,7	7,9	6,9	8,6	8,6	
Kamu Hizmetleri	4,6	4,9	4,6	4,6	4,9	4,6	4,6	4,9	4,6	
DAP BÖLGESİ	5,3	6,6	6,9	6,3	7,9	8,0	5,1	8,7	8,9	
1. Tarım	3,9	5,0	5,4	4,6	5,8	5,7	5,0	5,9	5,9	
2. Sanayi	7,2	9,0	8,5	9,0	10,8	10,4	10,6	11,4	11,2	
İmalat Sanayii	7,3	9,2	9,1	9,3	11,2	11,0	10,9	11,7	12,0	
3. Hizmetler	5,4	6,5	6,8	6,2	7,8	7,9	6,9	8,9	9,0	
Kamu Hizmetleri	3,2	3,6	3,6	3,2	3,6	3,8	3,3	3,8	4,7	
TÜRKİYE	5,2	5,3	5,4	5,2	5,3	5,4	5,2	5,3	5,4	4,1

Tablo 7: DAP Bölgesi'nde Gelir ve Nüfus

DAP BÖLGESİ	Kişi Başına Düşen Gelir		Nüfus	
	Miktar * (Milyon TL.)	Bölge/Türkiye (%)	Toplam (000)	Kent/Toplam (%)
SENARYOLAR				
1) A1 SENARYOSU				
1997	205	44,6	5.868	40,0
2005	265	46,0	6.297	53,5
2010	349	49,3	6.646	59,9
2020	632	57,7	9.291	71,2
2) A2 SENARYOSU				
1997	205	44,6	5.868	40,0
2005	278	48,2	6.297	53,5
2010	391	55,3	6.646	59,9
2020	797	72,8	9.291	71,2
3) A3 SENARYOSU				
1997	205	44,6	5.868	40,0
2005	289	50,1	6.297	53,5
2010	423	59,8	6.646	59,9
2020	944	86,2	9.291	71,2

* 1997 Yılı Fiyatlarıyla.

Tablo 7'deki gelir hedeflerinin ve Türkiye geneline görece iyileşmelerin gerçekleştirilmesi için her alt bölgenin oldukça yüksek hızlarda büyümesi gerekecektir. En mütevazı senaryoda bile öngörülen gelir hedeflerinin gerçekleşmesi için, gerekli dönemsel büyüme hızları, Türkiye'nin geçmişte 5'er yıllık dönemlerde yakaladığı büyüme hızlarının üzerindedir. Örneğin, Bölge geneli için 2001-2020 arasındaki A1 Senaryosu ortalama büyüme hızı, ülkenin 1987-1997 arasındaki ortalama büyüme hızından yaklaşık yüzde 60 daha fazladır. A3 Senaryosu'nda ise iki mislinin üzerindedir (**Tablo 6**).

Bölge ve alt bölgeler için öngörülen büyüme hızlarının gerçekleşebilmesi, sektörlerin değişik hızlarda büyümesine bağlıdır. Özellikle sanayi sektörünün yüksek hızda büyümesi gerekecektir. Örneğin; Erzurum Alt Bölgesi'nde A1 Senaryosu'na göre tarım 2001-2005'te yüzde 5, 2006-2010'da yüzde 6,5 ve 2011-2020'de yüzde 7,1'lik yıllık ortalama hızla büyürken, aynı dönemlerde sanayinin sırasıyla yüzde 10,3, yüzde 11,4 ve yüzde 9,5'lik hızlarla büyümesi gerekecektir. Türkiye ortalamalarına göre kişi başına gelir hedefi yükseldikçe sanayi büyüme hızı da artmaktadır (**Tablo 6**).

Her üç senaryo da, Bölge'de istihdam yapısının radikal bir şekilde değişmesini öngörmektedir. Tarımın istihdamdaki payı 1990'ların sonlarına doğru yüzde 70 düzeyinden 2020'de yüzde 38 dolayına düşerken, sanayinin payı yüzde 4,4'den yüzde 14'e ve hizmetlerin payı ise yüzde 25,5'den yüzde 46 dolayına çıkmaktadır (**Tablo 8**). 2020'de, her modernleşen ve gelişen ekonomide olduğu gibi, hizmetler önem kazanacak ve istihdamın yarıya yakınına sağlar duruma gelecektir.

Ancak, alt bölgelerin özelliklerini ve gelişme potansiyellerini dikkate alan stratejiler gereği, sektörlerin istihdamdaki payları, bugün olduğu gibi plan dönemi sonunda da farklılıklar gösterecektir. Sanayi gelişme potansiyeli görece daha az olan Erzurum Alt Bölgesi'nde, plan dönemi sonunda, senaryolar itibarıyla marjinal farklılıklar arz etmekle birlikte, tarımın istihdamdaki payı yüzde 70'den yüzde 41-44 dolayına, Van Alt Bölgesi'nde yüzde 32-39 dolayına düşmekte; her iki alt bölgede de dönem sonunda sanayinin payı, yüzde

14-17 dolayına yükselmektedir (**Tablo 8**). Öte yandan sanayi gelişme potansiyeli görece en yüksek olan Malatya-Elazığ Alt Bölgesi'nde tarımın payı, 1997'deki yüzde 67'den değişik senaryolarda dönem sonunda yüzde 24-27 dolayına inmekte, sanayinin payı ise yüzde 6'dan yüzde 20 dolaylarına çıkmaktadır. Sanayinin gelişmesine paralel olarak, Malatya-Elazığ Alt Bölgesi'nde hizmetlerin istihdamdaki payı, bugünkü düzeyinin iki misline yükselerek, yüzde 55 dolayına ulaşmaktadır.

İstihdam, tarımda mutlak olarak azalacak, sanayi ve hizmetlerde artacaktır. Örneğin; A1 Senaryosunda, tüm Bölge'de tarımsal istihdam 2001-2020 Dönemi'nde 385 bin azalırken, sanayide 303 bin, hizmetlerde 618 bin artacaktır (**Tablo 8**). Net istihdam artışı 536 bindir. Bu dönem içerisinde tarımda istihdam ediliyor görünüp de yılda birkaç ay çalışan ve gerçekte eksik istihdam edilen nüfus, tarımdan sanayiye ve hizmetlere kayacaktır.

Yukarıdaki rakamların sergilediği dönüşümü gerçekleştirmek için Bölge'de önemli miktarda yatırım yapılması gerekecektir. 2001-2020 döneminde gereken toplam yatırım A1 Senaryosu'nda 80,3 milyar Dolar, A2 Senaryosu'nda 94,1 milyar Dolar, A3 Senaryosu'nda ise 106,9 milyar Dolardır (**Tablo 9**). Her üç senaryoda da başlangıç döneminde tarım ve sanayi, toplam yatırımdan birbirine yakın pay alırken, 2006-2010 döneminde, sanayinin payı artmakta, son dönemde (2011-2020) ise sanayinin payı, A2 ve A3 Senaryolarında, tarımın payının 2,5-3 misline ulaşmaktadır. Her üç senaryoda da en büyük pay hizmetler kesiminindir. Bölge ekonomisinin etkin işleminde ve verimliliğinin artmasında; yol, enerji, iletişim gibi fiziki alt yapının ve eğitim, sağlık gibi sosyal alt yapının geliştirilmesi mutlak bir gereklilik olduğundan, hizmetlerin, yatırımlardan yüksek pay alması doğaldır. Hizmetlerin payı zaman içinde azalmakla birlikte, tüm senaryolarda mutlak olarak artmaktadır.

Tablo 8: Alt Bölgeler, Senaryolar ve Yıllar İtibarıyla Sektörel İstihdam

ALT BÖLGELER SENARYOLAR SEKTÖRLER	İstihdam 1997 (1.000) Kişi	1997'de İstihdam Payı (%)	İSTİHDAM (000 Kişi)				2020'de İstihdam Payı (%)	2000-2020 Yıllık Ortalama Artış (%)
			2000	2005	2010	2020		
ERZURUM ALT BÖLGESİ								
SENARYO A1								
Tarım	773	70,6	710	672	630	563	44,3	-1,2
Sanayi	42	3,8	49	67	104	177	14,0	6,4
Hizmetler	279	25,6	297	334	390	530	41,7	2,9
Toplam	1.094	100,0	1.056	1.073	1.124	1.270	100,0	0,9
SENARYO A2								
Tarım	773	70,6	710	667	626	558	42,8	-1,2
Sanayi	42	3,8	49	71	112	187	14,4	6,7
Hizmetler	279	25,6	297	350	413	557	42,8	3,2
Toplam	1.094	100,0	1.056	1.088	1.151	1.302	100,0	1,0
SENARYO A3								
Tarım	773	70,6	710	663	621	549	41,2	-1,3
Sanayi	42	3,8	49	76	119	198	14,9	7,0
Hizmetler	279	25,6	297	367	430	584	43,9	3,4
Toplam	1.094	100,0	1.056	1.106	1.170	1.331	100,0	1,2
MALATYA-ELAZIĞ ALT BÖLGESİ								
SENARYO A1								
Tarım	423	67,6	387	325	282	217	27,0	-2,9
Sanayi	37	5,9	52	76	95	160	19,9	5,6
Hizmetler	166	26,5	192	242	309	428	53,1	4,0
Toplam	626	100,0	631	643	686	805	100,0	1,2
SENARYO A2								
Tarım	423	67,6	387	320	279	214	25,3	-3,0
Sanayi	37	5,9	52	82	104	172	20,3	6,0
Hizmetler	166	26,5	192	261	328	461	54,4	4,4
Toplam	626	100,0	631	663	711	847	100,0	1,5
SENARYO A3								
Tarım	423	67,6	387	315	274	209	24,0	-3,1
Sanayi	37	5,9	52	84	108	177	20,4	6,1
Hizmetler	166	26,5	192	267	340	483	55,6	4,6
Toplam	626	100,0	631	666	722	869	100,0	1,6
VAN ALT BÖLGESİ								
SENARYO A1								
Tarım	313	72,3	302	276	249	233	39,2	-1,3
Sanayi	15	3,5	23	35	54	90	15,1	6,8
Hizmetler	105	24,2	123	159	200	272	45,7	4,0
Toplam	433	100,0	448	470	503	595	100,0	1,4
SENARYO A2								
Tarım	313	72,3	302	274	248	226	36,8	-1,4
Sanayi	15	3,5	23	42	60	95	15,5	7,1
Hizmetler	105	24,2	123	160	206	293	47,7	4,3
Toplam	433	100,0	448	476	514	614	100,0	1,6
SENARYO A3								
Tarım	313	72,3	302	254	223	197	32,0	-2,1
Sanayi	15	3,5	23	42	63	106	17,2	7,6
Hizmetler	105	24,2	123	179	228	313	50,8	4,7
Toplam	433	100,0	448	475	514	616	100,0	1,6

Tablo 8: Alt Bölgeler, Senaryolar ve Yıllar İtibarıyla Sektörel İstihdam (Devam)

ALT BÖLGELER SENARYOLAR SEKTÖRLER	İstihdam 1997 (1.000) Kişi	1997'de İstihdam Payı (%)	İSTİHDAM (000 Kişi)				2020'de İstihdam Payı (%)	2000- 2020 Yıllık Ortalama Artış (%)
			2000	2005	2010	2020		
DAP BÖLGESİ								
SENARYO A1								
Tarım	1.508	70,1	1.399	1.273	1.161	1.013	37,9	-1,6
Sanayi	94	4,4	124	178	253	427	16,0	6,2
Hizmetler	549	25,5	611	735	899	1.230	46,1	3,5
Toplam	2.151	100,0	2.135	2.186	2.313	2.670	100,0	1,1
SENARYO A2								
Tarım	1.508	70,1	1.399	1.261	1.153	998	36,1	-1,7
Sanayi	94	4,4	124	195	276	454	16,4	6,5
Hizmetler	549	25,5	612	770	947	1.311	247,5	3,8
Toplam	2.151	100,0	2.135	2.226	2.376	2.763	100,0	1,3
SENARYO A3								
Tarım	1.508	70,1	1.399	1.232	1.118	955	33,9	-1,9
Sanayi	94	4,4	124	202	290	481	17,1	6,8
Hizmetler	549	25,5	612	813	998	1380	49,0	4,1
Toplam	2.151	100,0	2.135	2.247	2.406	2.816	100,0	1,4

NOT: Yuvarlamalar nedeniyle sektör toplamları, toplam rakamı vermeyebilir.

Tablo 9: DAP Bölgesi'nde Toplam Yatırımlar

(Milyon Dolar/Dönem)

SEKTÖRLER	SENARYO											
	A1				A2				A3			
	2001-2005	2006-2010	2011-2020	Toplam 2001-2020	2001-2005	2006-2010	2011-2020	Toplam 2001-2020	2001-2005	2006-2010	2011-2020	Toplam 2001-2020
1) Tarım	1.532	2.252	5.606	9.391	1.578	2.391	6.181	10.150	1.625	2.490	6.676	10.791
2) Sanayi	1.803	3.493	11.966	17.262	1.911	3.669	14.845	20.425	2.047	4.471	18.510	25.028
İmalat Sanayii	964	2.087	7.125	10.176	1.017	2.331	8.975	12.323	1.090	2.608	11.035	14.733
3) Hizmetler	9.460	13.399	30.807	53.666	9.861	14.821	38.520	63.202	10.262	16.219	44.642	71.123
TOPLAM	12.795	19.144	48.379	80.318	13.350	21.181	59.546	94.077	13.934	23.179	69.828	106.941

Tablo 10: Alt Bölgeler, Dönemler ve Senaryolar İtibarıyla Toplam Yatırımlar

(Milyon Dolar/Dönem)

ALT BÖLGELER	A1			A2			A3		
	2001-2005	2006-2010	2011-2020	2001-2005	2006-2010	2011-2020	2001-2005	2006-2010	2011-2020
ERZURUM ALT BÖLGESİ									
1. Tarım	575	938	2.642	588	971	2.826	608	1.017	3.025
2. Sanayi	687	1.466	5.620	729	1.638	6.729	753	1.796	8.123
İmalat Sanayii	350	819	3.025	369	905	3.738	396	1.024	4.590
3. Hizmetler	3.447	5.197	13.340	3.581	5.734	16.635	3.738	6.386	18.286
TOPLAM	4.708	7.601	21.601	4.897	8.343	26.191	5.098	9.199	29.433
MALATYA-ELAZIĞ ALT BÖLGESİ									
1. Tarım	535	726	1.790	568	806	2.027	588	839	2.153
2. Sanayi	713	1.262	3.752	779	1.506	4.946	832	1.677	6.016
İmalat Sanayii	409	819	2.338	429	911	3.077	449	991	3.619
3. Hizmetler	3.939	5.236	10.328	4.101	5.765	12.488	4.187	5.696	14.634
TOPLAM	5.187	7.225	15.869	5.448	8.076	19.461	5.607	8.512	22.803
VAN ALT BÖLGESİ									
1. Tarım	423	588	1.175	423	613	1.327	429	634	1.499
2. Sanayi	403	766	2.595	403	826	3.169	462	997	4.372
İmalat Sanayii	205	449	1.763	218	515	2.159	244	594	2.826
3. Hizmetler	2.074	2.965	7.139	2.179	3.321	9.396	2.337	3.837	11.721
TOPLAM	2.899	4.319	10.909	3.003	4.761	13.894	3.230	5.468	17.593
DAP BÖLGESİ	12.795	19.145	48.379	13.350	21.181	59.546	13.934	23.179	69.828

Tablo 11: Dönemler ve Senaryolar İtibarıyla Kamu Sektörü Yatırımları

(Milyon Dolar/Dönem)

ALT BÖLGELER	SENARYO A1			SENARYO A2			SENARYO A3		
	2001-2005	2006-2010	2010-2020	2001-2005	2006-2010	2010-2020	2001-2005	2006-2010	2010-2020
ERZURUM ALT BÖLGESİ									
1. Tarım	99	125	198	106	132	225	106	145	258
2. Sanayi	317	528	1.532	339	594	1.816	337	614	1.948
İmalat Sanayii	53	79	304	59	92	343	66	99	363
3. Hizmetler	726	1.043	2.490	755	1.158	2.992	779	1.162	3.249
TOPLAM	1.142	1.697	4.220	1.199	1.884	5.032	1.222	1.922	5.455
MALATYA-ELAZIĞ ALT BÖLGESİ									
1. Tarım	79	92	178	86	106	225	92	112	225
2. Sanayi	271	343	700	310	475	1.057	337	522	1.149
İmalat Sanayii	79	119	225	86	132	251	86	132	251
3. Hizmetler	773	997	1.935	806	1.142	2.371	819	1.103	2.668
TOPLAM	1.123	1.433	2.813	1.202	1.724	3.652	1.248	1.737	4.042
VAN ALT BÖLGESİ									
1. Tarım	59	86	172	59	92	185	59	86	205
2. Sanayi	172	251	561	158	231	634	198	330	1.076
İmalat Sanayii	26	40	99	26	40	112	33	53	132
3. Hizmetler	429	542	1.162	429	568	1.334	449	634	1.704
TOPLAM	660	878	1.895	647	892	2.153	707	1.050	2.985
DAP BÖLGESİ	2.925	4.008	8.928	3.048	4.500	10.837	3.177	4.709	12.482

Tablo 12: Dönemler ve Senaryolar İtibarıyla Özel Sektör Yatırımları

ALT BÖLGELER	SENARYO A1			SENARYO A2			SENARYO A3		
	2001-2005	2006-2010	2011-2020	2001-2005	2006-2010	2011-2020	2001-2005	2006-2010	2011-2020
ERZURUM ALT BÖLGESİ									
1. Tarım	475	812	2.443	482	839	2.602	502	872	2.767
2. Sanayi	370	938	4.088	390	1.043	4.913	416	1.182	6.175
İmalat Sanayii	297	740	2.721	310	812	3.394	330	925	4.226
3. Hizmetler	2.721	4.154	10.850	2.826	4.576	13.643	2.958	5.224	15.037
TOPLAM	3.566	5.904	17.381	3.698	6.458	21.158	3.876	7.277	23.978
MALATYA-ELAZIĞ ALT BÖLGESİ									
1. Tarım	456	634	1.611	482	700	1.803	495	726	1.928
2. Sanayi	442	918	3.051	469	1.030	3.890	495	1.156	4.867
İmalat Sanayii	330	700	2.113	343	779	2.826	363	858	3.368
3. Hizmetler	3.167	4.240	8.393	3.295	4.623	10.117	3.368	4.893	11.966
TOPLAM	4.065	5.792	13.056	4.246	6.353	15.809	4.358	6.775	18.761
VAN ALT BÖLGESİ									
1. Tarım	363	502	1.004	363	522	1.142	370	548	1.294
2. Sanayi	231	515	2.034	244	594	2.536	264	667	3.295
İmalat Sanayii	178	409	1.664	192	475	2.047	211	542	2.694
3. Hizmetler	1.644	2.424	5.976	1.750	2.754	8.063	1.889	3.203	10.018
TOPLAM	2.239	3.441	9.014	2.358	3.870	11.742	2.523	4.418	14.608
DAP BÖLGESİ	9.870	15.137	39.451	10.302	16.681	48.709	10.757	18.470	57.347

Tablo 10, yatırımların alt bölgesel dağılımını vermektedir. Öngörülen stratejilerin bir gereği olarak, sanayi yatırımları her üç senaryoda da daha çok Malatya-Elazığ ve Erzurum Alt Bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Van Alt Bölgesi'nde sanayi yatırımları, mutlak olarak, diğer iki alt bölgedekinden daha düşüktür

Her bir senaryonun gerçekleştirilmesi için kamunun önemli ölçüde yatırım yapması gerekecektir. 2001-2020 döneminde gereken toplam kamu yatırımı; A1 Senaryosu'nda 15,9 milyar Dolar, A2 Senaryosu'nda 18,4 milyar Dolar, A3 Senaryosu'nda 20,4 milyar Dolar'dır (**Tablo 11**). Bu rakamlar, gereken toplam yatırımların; A1 senaryosunda yüzde 19,8'ine, A2 senaryosunda yüzde 19,6'sına, A3 senaryosunda yüzde 19,1'ine tekabül etmektedir. Bu rakamların ve **Tablo 12**'nin gösterdiği gibi, yatırımların büyük bölümünü (yaklaşık yüzde 80'ini), özel kesimin yapması gerekecektir.

4.3. ÖNGÖRÜLEN YATIRIMLAR, YATIRIM KAPASİTESİ VE FİNANSMANI

Senaryolarda öngörülen gelir hedeflerinin ve büyüme hızlarının gerçekleşebilmesi için, yüksek miktarda yatırım gereği ortaya çıkmaktadır. Yatırımlar hem mutlak olarak, hem de bölgesel hasılanın bir oranı olarak yüksektir. Senaryolara göre gerekli yatırım miktarı, bölgesel gayrisafi hasılanın 2001-2005 döneminde yaklaşık yüzde 26'sı, 2006-2010 döneminde yüzde 29'u, 2011-2020 döneminde ise yüzde 22'si dolayındadır (**Tablo 13**).

Öngörülen kamu yatırımları, senaryolar ve dönemlere göre, bölgesel gayrisafi hasılanın yaklaşık yüzde 4'ü ile yüzde 6'sı arasında değişmektedir. Yine dönemlere ve senaryolara göre özel sektör yatırımlarının, gayrisafi bölgesel hasılanın yüzde 17,3'ü ile yüzde 23,7'si arasında olması gerekecektir.

Kişi başına düşen geliri, Erzurum ve Van Alt Bölgeleri gibi büyük bir bölümünde 1.000 dolar, sadece Malatya-Elazığ Alt Bölgesi'nde 2000 Dolar dolaylarında olan Bölge'nin, gayrisafi hasılanın yüzde 22'si ile yüzde 30'u arası bir miktarı yatırıma ayırabilmesi güçtür. Türkiye 1950 yılında gayrisafi milli hasılanın ancak yüzde 10,4'ünü sabit sermaye yatırımlarına ayırabilmiştir. 1954 ve 1955 yılları hariç tutulacak olursa, ülke 1963 yılına kadar, gayrisafi milli hasılanın yüzde 15'inin daha üzerinde bir miktarı yatırıma ayıramamıştır. Yatırımlar ilk kez 1977 yılında gayrisafi milli hasılanın yüzde 20'sini bulmuş ve yine ilk kez 1988'de yüzde 25'inin üzerine çıkmıştır (yüzde 26,1). Bu yıldan itibaren ise yüzde 22'nin altına düşmemiştir. Ülke ancak kişi başına geliri 3000 Dolara yaklaştıkça gayrisafi milli hasılanın yüzde 20-25 dolayında bir miktarı yatırıma ayırabilmiştir.

Tablo 13: DAP Bölgesi'nde Yatırımların Gayrisafi Bölgesel Hasılaya Oranı (Yüzde)

YATIRIMLAR	SENARYO		
	A1	A2	A3
I. TOPLAM YATIRIMLAR			
2001-2005	25,8	26,2	26,6
2006-2010	28,5	28,9	29,7
2011-2020	21,2	21,7	22,3
II.KAMU YATIRIMLARI			
2001-2005	5,9	5,9	6,0
2006-2010	5,9	6,1	6,0
2011-2020	3,9	3,9	3,9
III.ÖZEL KESİM YATIRIMLARI			
2001-2005	19,9	20,2	20,6
2006-2010	22,5	22,7	23,6
2011-2020	17,3	17,7	18,3

Ülke deneyimi göz önüne alındığında, Bölge'nin kendi tasarruflarıyla, gayrisafi hasılasının yüzde 22-30'una varan bir oranda yatırımı finanse etmesi güç görünmektedir. Bu, senaryolarda öngörülen büyüme ve istihdam hedeflerinin yakalanabilmesi için Bölge'nin, senaryolarda kabul edilen sermaye/hasıla oranı varsayımları çerçevesinde, Bölge dışından yüksek miktarlarda sermaye ithal etmesi gerekeceği anlamına gelmektedir.

Bölge dışından ithal edilecek sermayenin büyük bir bölümünün özel kesimden gelmesi gerekecektir. Ülke genelinde, özel kesim sabit sermaye yatırımlarının gayrisafi milli hasılaya oranı; 1980'lerin ilk yarısında yüzde 7,7'yi aşmamış, devletin tedrici olarak imalat sanayiinden çekilmesi ve kişi başına gelirin, dolayısıyla tasarrufların artmasıyla, ancak 1980'lerin ikinci yarısında yükselmeye başlamış ve 1990'ların ikinci yarısında yüzde 20 dolayına çıkabilmiştir. Senaryolarda öngörülen özel kesim sabit sermaye yatırımlarının bölgesel gayrisafi hasılaya oranı, yüzde 17,3'ü ile yüzde 23,7'si arasında değişmektedir. Bölge'deki özel kesim yatırımcıları, ülke genelindeki özel kesim yatırımcılarıyla aynı davranışı gösterebilir bile, düşük kişi başına bölgesel gelir nedeniyle, Bölge özel kesiminin senaryolarda öngörülen oranlarda yatırım yapmaları, ülke geçmişinin ışığında olanaksız olmamakla birlikte güç görünmektedir. Dolayısıyla senaryolardaki gelir ve istihdam hedeflerinin gerçekleşmesi için yüksek miktarda Bölge dışı özel kesim sermayesinin Bölge'ye çekilmesi gerekmektedir. Bölge dışı sermayenin Bölge'ye çekilebilmesi için bir EKA'nın veya alternatif bir yapının oluşturulması ve bu kuruluş veya yapının, Bölge imkanlarını ulusal ve uluslar arası düzeyde tanıtmayı, muhtemel yatırımcılara rehberlik yapması gerekli görülmektedir. Ayrıca, Devlet Yardımlarının Bölge lehine fark yaratacak düzeye getirilmesi gerekecektir.

Senaryolarda yatırımların yaklaşık yüzde 80'inin özel kesim, yüzde 20'sinin kamu kesimi tarafından yapılması öngörülmüş olmasına rağmen, mutlak olarak bakıldığında, kamu kesiminin de çok yüksek miktarda yatırım yapması gerekecektir. Daha önce belirtildiği gibi önümüzdeki yirmi yılda, 2001-2020 arasında, kamu kesiminin yapması gereken yatırım miktarı, A1 Senaryosu'nda 15,9 milyar Dolar, A2 Senaryosu'nda 18,4 milyar Dolar ve A3 Senaryosu'nda 20,4 milyar Dolar'dır (**Tablo 11**). Kamu kesiminin, Bölge'ye bu senaryolarda öngörülen miktarlarda yatırım yapabilmesi için; en azından yıllık yatırım programlarındaki projelere, özellikle 2005'ten sonra, daha fazla ödenek ayrılması gerekecektir.

Özellikle anti-enflasyonist bir istikrar programının izleneceği önümüzdeki yıllarda kamunun Bölge'ye, senaryoların gerektirdiği düzeyde kaynak ayrabilmesi güç olsa da imkansız değildir. Enflasyon ve kamu açıkları son istikrar programında ön görüldüğü şekilde kontrol altına alınabilirse, kamunun yatırım kapasitesi oldukça artacak ve DAP'a daha büyük miktarlarda kaynak ayrılması imkan dahiline girecektir. Ayrıca, 2010'larda Türkiye Avrupa Birliği'ne dahil olabilirse; Birliğin bölgesel kalkınma ve alt yapıya ilişkin fonlarından DAP için önemli miktarda fon temin edilebilmesi ve dolayısıyla kamunun, senaryolarda öngörülen yatırımları yapabilmesi çok daha olanaklı hale gelecektir.

Özel sektörün yeterli kaynak sağlayabilmesi ve bu kaynakları Bölge'nin gelişmesi yönünde kullanması için, her şeyden önce kredilendirme ve Devlet Yardımları sistemi şeffaflaşmalı, bunlar bir rant aracı olmaktan çıkarılmalı ve denetim etkinleştirilmelidir. Bölge'ye verilen teşvik ve kredi sistemi, Bölge'nin özellikleri göz önüne alınarak, gelişmiş yörelerdekine göre farklılaştırılmalı, Bölgesel Kalkınma Bankası (BKB) kurulmalı ya da Türkiye Kalkınma Bankası (TKB) bölgesel kalkınma bankacılığı anlayışı içinde yeniden yapılandırılmalıdır. Özellikle tarıma verilen krediler "yayım ve eğitim teknik paketi" ile desteklenmeli; uygulamalar sıkı bir şekilde denetlenmeli, tarımda müteselsil kefaletle ve ipotek alınmadan mikro kredi uygulaması devreye sokulup yaygınlaştırılmalı; kredilendirmede, kredilerin geri dönüş oranı gibi sıkı bankacılık kriterlerinin yanı sıra, kredi verilen projelerin, toplumsal fayda/maliyet oranları gibi bölgesel kalkınma içerikli sosyal kriterler göz önüne alınmalıdır.

Bölge'de mevduatın Gayrisafi Yurt İçi Hasılaya oranı ülke ortalamasının yarısının altındadır. Bu düşük mevduat bile Bölge'de krediye dönüşmemektedir. Kredi-mevduat oranı da ülke ortalamasının altındadır. Özellikle özel bankalar, Bölge'deki ekonomik durumu yüksek riskli olarak algılamakta, gayrimenkulü bile çoğu kez ipotek olarak kabul etmemekte ve topladıkları mevduatı Hazine bonolarına yatırmakta ya da Bölge dışı girişimcileri kredilendirmektedirler. Bölge'deki tasarrufları, Bölge'de krediye ve yatırıma dönüştürme çareleri aranmalıdır. Ayrıca yeni kaynak yaratılmalıdır. Türkiye, Avrupa Birliği'ne üye olduğu takdirde, Birlik kaynaklarından Bölge kalkınmasına yönelik mali kaynak sağlanması imkan dahiline girecekse de, bu uzun dönemde gerçekleşebilecek bir olgu olarak gözükmemektedir. Yakın ve orta dönemde kurulacak BKB ya da bölgesel kalkınma anlayışı içinde yeniden örgütlenecek TKB için, Hazine garantisiz uluslararası piyasalardan uzun vadeli kaynak sağlanabilir. Ayrıca, Bölge işletmeleri; anonim şirketler halinde örgütlenerek, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın (İMKB) oluşturduğu bölgesel pazarlara ya da yeni şirketler pazarına kote olarak kaynak sağlama yoluna gidebilirler. Gelişmiş Batı ülkelerinde KOBİ'lerin ve yeni şirketlerin borsaya açılma yöntemi çok etkin olarak işlemektedir. Bilançolarının bağımsız denetim firmaları tarafından denetlenmesi koşuluyla, yakın vadede olmasa bile, orta ve uzun vadede Bölge şirketlerinin, İMKB'nin bu yeni pazarlarından fon elde edebilmeleri imkan dahilindedir.

4.4. DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DE YENİ GELİŞMELER VE DAP

Dünya'da Bölge kalkınmasında son yıllarda, geçmiş deneyimlerin ışığında, ayrıntılı kalkınma planlarından daha çok, politika planlaması ve stratejiler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bunun başlıca dört nedeni vardır.

- i) Finansal sermaye küreselleşmiştir ve önceden kolay tahmin edilemeyen bir şekilde, uluslararası büyük akışkanlık göstermektedir.

- ii) Uluslar arası ticari blokların oluşması ve uluslar arası anlaşmalar çerçevesinde ticaret engellerinin gittikçe azalması ya da ortadan kalkmasıyla; fiziki sermaye yatırımları, gittikçe artan oranlarda küresel bazda entegrasyon ve pazar olanakları göz önünde bulundurularak yapılmaya başlanmıştır.
- iii) Türkiye dahil, ülkelerin büyük bir kısmında, karma ekonomiden vazgeçilerek; eğitim, sağlık gibi sektörler dışındaki yatırımlar, özel girişim tarafından ve tamamen serbest piyasa koşulları gereklerine uygun şekilde yapılı hale gelmiştir.
- iv) Türkiye dahil, birçok ülkede kamu; alt yapı, adalet, eğitim ve sağlık dışında ekonomiden büyük ölçüde elini çekmiş, fiyat mekanizmasına müdahaleyi azaltmış ya da tamamen ortadan kaldırmıştır.

Bu dört faktör, geleceği büyük ölçüde belirsiz hale getirmiştir. Belirsiz koşullar altında kapsamlı plan yapmak ve uygulamak olanaksızdır. Bu nedenle, politika planlaması, stratejiler ve bu politika planlarını ve stratejileri zaman içinde değişen koşullara göre esneterek uygulayabilme kapasitesine sahip kurumsallaşma ön plana çıkmaya başlamıştır. Yine bu nedendir ki, ülkede makro ekonomik istikrar olacağı varsayılarak, DAP çerçevesinde bağlamında bazı kurumsallaşma esasları üzerinde özellikle durulmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınması bağlamında ortaya konulan stratejiler esastır. Geliştirilen sektörel planlar, stratejilerin ortaya koyduğu yol haritası bağlamında; eğitim, sağlık ve alt yapı gibi sektörler de mutlaka yapılması gerekenleri ortaya koymalarına karşın, diğer birçok sektörde sadece kaynaklar ve değişen rekabet koşulları elverdiği takdirde yapılabilecek olanları ana hatlarıyla belirlemeye çalışmaktadır.

Serbest piyasa koşulları altında, özel sektör açısından bir bölge planı, kamunun bir niyet beyanı ve bazı hususlarda belirsizliği ortadan kaldıran ya da minimize eden bir belgedir. Bu belgenin işlerlik kazanması için kamunun, plandaki alt yapı yatırımlarını ön görülen zamanlamaya ve mekansal stratejiye uygun olarak yapması gerekir.

Son 15-20 yıldır planlamada ön plana çıkan diğer bir husus “sürdürülebilirlik” kavramıdır. Sanayi potansiyeli görece az olan Doğu Anadolu Bölgesi'nde sürdürülebilirliğin ön koşulları, bugün ekonomisinin can damarını teşkil eden ve görünür gelecekte de öyle olacak olan hayvancılığın dayandığı çayır-mer'aların korunması, ıslah edilmesi, dönüşümlü ve kapasitelerine göre otlatılmaları ile akarsu, baraj gölleri dahil göllerin kirlenmesinin önüne geçilmesidir. Diğer bir husus, özellikle akarsu havzalarında erozyon kontrolüdür. Aksi halde Doğu'da sürdürülebilir bir kalkınma büyük ölçüde olanaksızlaşacaktır.

4.5. DAP BÖLGESİ İLE DİĞER BÖLGELER ARASINDA OLABİLECEK ETKİLEŞİMLER

Bir ülke içinde hiçbir bölgenin gelişmesi, diğer bölgelerin gelişmesinden ayrı düşünülemez. DAP Bölgesi ile diğer bölgeler arasındaki olası ilişki ve etkileşimler, DAP Bölgesi'ndeki gelişmelere olduğu kadar, diğer bölgelerdeki gelişmelere de bağlıdır.

DAP Bölgesi için geliştirilen en mütevazı senaryo olan A1 Senaryosu'nun uygulanması halinde bile, Bölge'den özellikle Marmara, Ege ve Akdeniz Bölgeleri'ne olan göç gittikçe azalacaktır. Bu durum; İstanbul, İzmir, Ankara ve Adana gibi metropoller üzerindeki baskıyı hafifletecektir.

Bölge'nin batısındaki bölgelere ulaşım kanallarının iyileştirilmesi, Bölge'yi batı kaynaklı sanayi mallarına daha fazla açacaktır. Ölçek ekonomileri olan ve değer/ağırlık oranı yüksek mallarda bu durum, yakın ve orta vadede özellikle geçerlidir ve Bölge aleyhine bir gelişmedir. Öte yandan, batı bölgelerinde Gümrük Birliği nedeniyle artan rekabet karşısında kalan batıdaki sanayiciler; Doğu'daki düşük ücretli iş gücünden yararlanmak ve metropol bölgelerin bazı olumsuz dışsallıklarından kaçabilmek için alt yapının iyileştirilmesiyle, Bölge'de yatırım yapmayı yeğleyebilirler. Devlet yardımları bu tip sanayilerin Bölge'ye göçünü kamçılabilir.

Ölçek ekonomileri bulunmayan ve görece ucuz emek-yoğun teknoloji kullanan sanayiler de; Bölge'nin çekim merkezlerinde kentsel, fiziki ve sosyal alt yapının ve doğu-batı ulaşım ve iletişim kanallarının iyileştirilmesiyle, rekabet güçlerini artırabilmek için, Bölge'de konumlanabilir. Bu konumlanma, hem batı bölgelerinden işletme göçü hem de teşvik tedbirlerinden de yararlanarak Bölge'de yeni işletmelerin doğuşu şeklini alabilir.

Trabzon-Erzurum karayolu bağlantısının standardının yükseltilmesi; Erzurum'da kurulabilecek bazı küçük ve orta ölçekli sanayilere, Trabzon Limanı yoluyla, düşük maliyetli girdi sağlanmasını imkan dahiline sokarak, Erzurum'un sanayi gelişimini teşvik etmesi olasıdır.

Doğu Anadolu Bölgesi'ni, özellikle Bölge'nin orta ve güneydoğu kesimini, en fazla GAP Bölgesi'ndeki gelişmeler etkileyecektir. Sulama yatırımlarının verdiği ivmeyle hızla gelişebilecek olan GAP Bölgesi'nin Doğu Anadolu'dan, özellikle Van Alt Bölgesi'nden, bir miktar göç çekmesi olasıdır. GAP Bölgesi'ndeki Gaziantep'teki sanayinin, Van Alt Bölgesi'nin sanayi gelişimini olumsuz yönde etkilemesi de muhtemeldir.

GAP Bölgesi'nde yetiştirilen, pamuk gibi bazı sanayi girdilerinin bir kısmının, Malatya-Elazığ Kentsel Bölgesi'nde kullanılması ve buradaki sanayiye ivme kazandırması olasıdır. GAP'ta yetiştirilecek yem bitkileri ve küspe gibi bazı ikincil sanayi ürünleri, DAP Bölgesi'ndeki hayvanların yem açıklarının giderilmesinde ve hayvansal ürün arzının artırılmasında etkili olabilecektir.

4.6. KÜRESELLEŞME VE BÖLGE'YE MUHTEMEL ETKİLERİ

Küreselleşme, ekonomik faaliyetlerin fiili organizasyonunun ulusal sınırları aşacak şekilde örgütlenmesi ve ulusal ekonomilerin birbiriyle bütünleşmesi; ulusal, bölgesel ya da hangi coğrafi ya da politik ölçekte olurlarsa olsunlar, birbirinden farklı ekonomilerin daha geniş bölgeler arası ilişkiler ve ağlar içinde yer almaları demektir. Coğrafi mekan, sosyal ve ekonomik etkileşim ve örgütlenme için sabit bir engel teşkil etmez. İnternet ya da küresel finansal piyasalarda 24 saat alım satım gibi olgular, coğrafi mekan sınırlarının nasıl aşıldığı, kişiler ve örgütler arası etkileşimin nasıl eski zaman ve mekan sınırlarını aştığının örnekleridir.

Küreselleşmede uzak yerlerdeki olay ve gelişmeler, bir ulusal ekonomide ciddi gelişmelere yol açtığı gibi, yerel ya da bölgesel bir olay, küresel bazda etkilerde bulunabilir.

Küreselleşme yeni bir olgu değildir ve en azından 16'ncı yüzyıldan beri coğrafi olarak gittikçe daha fazla ülke ve bölgeyi, iktisadi olarak da daha fazla sayıda faaliyet alanını içine alan bir olgudur. İçinde bulunduğumuz zaman kesitinde, küreselleşmeyi dünkünden farklı kılan, çağdaş küresel etkileşimin tarihte eşi görülmemiş ölçek ve büyüklüğüdür.

Bölge'nin, ülkemizin ana ticaret ortakları olan Batı Avrupa ülkelerine diğer bölgelerden daha uzak oluşu ve ana ihraç ve ithal kapılarına ve limanlara uzaklığı, onu dezavantajlı bir duruma getirmiştir.

Türkiye bağlamında küreselleşmeyi hızlandıran bir olgu, Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği'ne geçiştir. Ülkenin batı bölgeleri, özellikle Marmara ve Ege Bölgeleri ile bir ölçüde Akdeniz Bölgesi, Gümrük Birliği sonucu artan mal ve hizmet akımlarında hem ithalatçı hem de ihracatçı olarak diğer bölgelere göre daha üstün bir konuma gelmişlerdir. Türkiye Avrupa Birliği'ne girerse, bu üstünlüğün daha da artması olasıdır.

Gümrük Birliği, tarım ürünlerinin serbest ya da tarifersiz ithalatını bir süre için sözleşme dışında bırakmıştır. Bu süre 2010'larda sona erdiğinde yerli tarımsal üretim, ölçek ekonomilerinden ve yüksek teknoloji kullanımından yararlanan Birlik üyesi Avrupa ülkelerinin rekabetiyle karşı karşıya kalacaktır. Bu rekabetin özellikle DAP Bölgesi'nin hayvansal üretimini, karşı tedbirler alınmadığı takdirde, zor durumda bırakması oldukça yüksek bir olasılıktır. Bölge hayvancılığının, Batı Avrupa kaynaklı hayvansal ürünlerle rekabet edebilmesi için, temel besin kaynağı olan, fakat aşırı ve düzensiz otlatma nedeniyle gittikçe verimsizleşen çayır-mer'aların ıslah edilmesi, bu çayır-mer'aların dönüşümlü otlatılmaları, hayvan ırklarının ıslahı, bitki münavebesinde yem bitkilerinin payının artırılması, hayvan hastalıklarıyla sıkı mücadele edilmesi ve bütün bunların gerçekleştirilebilmesi için de yayım teşkilatının etkinliğinin artırılarak, çiftçinin eğitimi ve örgütlenmesi gerekmektedir.

Öte yandan, Türkiye Avrupa Birliği'ne girdiği takdirde; Birliğin "Bölgesel Kalkınma Fonu", "Avrupa Sosyal Fonu", "Tarımsal Garanti ve Yön Verme Fonu", çevre ve alt yapıya yönelik "Uyum Fonu"ndan önemli miktarda yardım alabilecektir. Bu yardımın bir kısmı, Doğu Anadolu Bölgesi'nin alt yapı yatırımlarına, çayır-mer'a ıslahına ve diğer tarımsal ve endüstriyel alt yapı projelerine yönlendirilerek, Bölge'nin hayvansal ve endüstriyel ürünlerde rekabet gücü artırılabilir. Özellikle ulaşım ve haberleşme alt yapısının iyileştirilmesi, Bölge'ye Birlik üyelerinden ucuz emeğe yönelik bir miktar sınai yatırım da çekebilir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri, çeşitli ölçülerde serbest piyasa ekonomisini benimsemişler ve bir küreselleşme süreci içine girmişlerdir. Bu ülkelerin şimdiki kişi başına gelirleri ve ithalat talepleri düşüktür. Fakat, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'da önemli petrol ve/veya doğalgaz yatakları bulunmaktadır. Bu ülkelerde gelecekte, kişi başına gelir artışıyla birlikte ithalat talebi de artacaktır. Bu ithalat talebinin büyük bir kısmı, yüksek gelir esnekliği nedeniyle sınai mallara olacaktır. Türkiye'nin de bu artıştan bir pay alması, coğrafi ve kültürel yakınlık nedeniyle doğaldır. Fakat, en azından kısa ve orta vadede, Türkiye'ye bu ülkelerden gelecek ithalat talebinin büyük bir kısmının, sanayi ve pazarlama organizasyonları daha gelişmiş olan batı bölgelerinden karşılanması yüksek bir olasılıktır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin yükselen bu ithalat talebinden kısa ve orta dönemde ancak marjinal bir pay alması; uzun vadede ise, bir ölçüde bu talep nedeniyle gelişen sanayiyle daha yüksek bir pay alması olasıdır.

Bölge'nin doğusundaki en önemli ülke, 60 milyonun üzerindeki nüfusu ve 1997'de 14.705 milyon Dolarlık ithalatıyla İran'dır. Bu ithalattan aynı yıl, Türkiye ancak 307 milyon Dolarlık ya da yüzde 2,1'lik bir pay alabilmiştir. İran, Türkiye'nin ürettiklerine benzer sınai mallar üretmektedir. İran'a, yüksek teknolojiye dayanmayan ancak fiyat avantajı bulunan bazı mallar satılabilir ve bugün de satılmaktadır. Bölge sanayisinin gelişmesiyle, İran pazarından coğrafi yakınlığın avantajını da kullanarak önemli pay alabilir. Ayrıca, İran'da gıda açığı

bulunduğundan, Bölge'nin tarımı ve hayvancılığı geliştirilebilirse, İran'ın gıda maddeleri pazarından da önemli pay alınabilir.

Doğu Anadolu Bölgesi için diğer bir pazar, güney komşularımız (Suriye ve Irak) ve Körfez ülkeleridir. Irak ve Körfez ülkelerine ihracatımız 1980'lerde önemli boyutlara ulaşmıştır. Fakat Irak'a Birleşmiş Milletler'ce konulan ambargo ve bunun Körfez ülkelerine ulaşımında yarattığı güçlükler, bu ülkelere yapılan ihracatı azaltmıştır. İlerde ambargonun kalkması ve Suriye ile ticari ilişkilerin geliştirilmesiyle, güneydeki bu pazarların tekrar önem kazanmaları beklenebilir. Ancak, güneyle yapılan ticarete, GAP illeri DAP illerine göre daha avantajlı konumdadır. Gıda açığı olan Körfez ülkelerinin tarımsal ürün ve canlı hayvan talepleri ilerde de devam edecektir. Ne var ki, Doğu Anadolu Bölgesi'nin bundan önemli bir pay alabilmesi için, daha önce özetlendiği şekilde, hayvancılıkta verimliliğini artırması ve Avustralya, Yeni Zelanda ve Batı Avrupa menşeli hayvansal ürünlerle, özellikle koyun ve kuzu etiyle, rekabet edebilecek düzeye gelmesi gerekmektedir.

